

Att slakta ett får i Guds namn

– om religionsfrihet och demokrati

Demokratiutredningens skrift nr 14

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 1999:9

Förord

För trettio år sedan spådde samhällsforskarna att religionens betydelse för politik och utveckling skulle klinga av i takt med modernisering och sekularisering. De hade fel. I dag forskas det intensivt kring såväl politikens religionisering som religionernas politisering. Över hela världen får religionsfrågorna en stor, och på många håll växande, politisk betydelse. Tvisterna avgörs inte bara i teoretiska samtal utan också genom korståg och krig.

I den här skriften beskrivs vårt land som ett land med en eftersläpande religiös självförståelse. Den dominerande bilden tecknar ett samhälle utan religionsmöten. Uppenbarligen tror många att religionen kan få vara en privatsak i en demokrati. De kan därför tycka att den tafflighet och valhänthet som politiker och myndigheter visar i den här studien är ganska harmlös.

Men den här skriften kom inte till bara för att beskriva den religiösa oskuldskraftens ibland rentav komiska effekter. Den vill väcka till debatt om religionsfriheten och demokratin.

I svensk politik har det, som författaren också återoppar, ibland hettat till kring religionsfriheten. Det borde göra det igen, av den här lilla skriften att döma. För bakom taffligheten och valhäntheten kan gömmas något mycket mer oacceptabelt, nämligen en brist på demokrativärden som respekt och tolerans. Demokratien eftersträvar inte att göra om medborgarna så att vi blir likadana. Till skillnad från sina konkurrenter accepterar demokratiteorin att vi är olika.

Demokratiutredningens ledamöter hoppas att den här skriften ska ge underlag för reflektioner om religionsfrihet och svensk demokrati. De har dock inte tagit ställning till författarens synpunkter.

Erik Amnå

Huvudsekreterare

Innehåll

"Ät svenskt kött"	9
Synen på djur	15
Djur som offer	19
Kosherslakt	22
Halalslakt	28
Vilddjursjakt	35
Djurskyddslagen	40
"Främmande trosbekännare" – ett historiskt nedslag	43
Skydd för religionsfriheten	50
Djurskydd kontra religionsfrihet	54
Demokrati och religionsfrihet	66

Att slakta ett får i Guds namn

– om religionsfrihet och demokrati

Göran Gunner

Bibeltexter hämtade ur:

Bibelkommissionens översättning av Nya testamentet 1981 och Svenska Bibelsällskapets varsamma språkliga revision av 1917 års översättning av Gamla testamentet.

Korantexter hämtade ur:

Koranens budskap i svensk tolkning av Mohammed Knut Bernström med kommentarer av Muhammed Asad. Stockholm: Proprius förlag 1998

Kristliga Ynglingaföreningens Ekumeniska Stipendiefond och Magn. Bergvalls Stiftelse har bidragit med medel för materialets framtagande.

”Ät svenskt kött”

Kött från den egna gården. Fråga efter Scan utmärkt. Svenskt kött.

Uppmaningen hämtad från den svenska TV-reklamen syftar till att få tittarna att köpa svenskproducerat kött. Bilden tonar bort med en nöjd bonde som påbörjar sin måltid. Samtidigt kan inte alla svenskar följa reklamens uppmaning eftersom religionen ställer specifika krav vid djurets slakt. Det är självklart att djur i Sverige ska slaktas på det sätt den svenska lagen föreskriver men det innebär i dag att bland annat judar och delar av den muslimska gemenskapen i Sverige får problem med att äta svenskt kött. Demokratiskt fattade beslut om djurskydd med bedövning av djuret före slaktögonblicket upplevs av religiösa minoriteter som en inskränkning i rätten att utöva sin religion.

Demokrati och samvetets röst

I religionernas värld påbjuder etiska och religiösa villkor hur en from efterföljare skall kunna leva det dagliga livet utan att hamna i konflikt med religionens föreskrifter och samvetets röst. I en enhetskultur byggd på religiösa grundpremiser är detta aldrig något dilemma. Religionen har genom åren färgat samhällets lagar och normer liksom individens moraliska och etiska bedömningsgrunder. Majoritetsreligionen och samhället lever i en form av ömsesidighet där religiösa påbud och den livsstil som styr den religiösa individens handlingsmönster upplevs tillhöra det normala och självklara.

I det demokratiska svenska samhället är inte längre stat och religion en enhet och enhetskulturen är på många håll en svunnen epok. Ett samhälle som sett sig som en förkämpe för demokrati och mänskliga rättigheter har genom den pågående omvandlingen till ett mångkulturellt och mångreligiöst samhälle kommit¹ att ut-

¹ Klassificeringen av ett samhälle som homogent eller pluralistiskt är inte lätt. Arend Lijphart talar om ett homogent land om mer än 80% eller mer

manas av trosbekännare från olika religioner och vitt skilda kulturella mönster.

Demokratirådets rapport 1998 anger medborgarskapets kärna vara byggd på idén om människors lika värde.² Vilka är de krav en medborgare med lika värde kan ställa på samhället och vilka är de krav samhället kan ställa på sina medborgare? Individens personliga frihet ska skyddas genom likhet inför lagen avseende liv och egendom liksom skydd till yttrande-, tanke- och trosfrihet. Samtidigt registreras ökande skillnader mellan olika grupper i samhället och invandrades känsla av utanförskap intensifieras. Protester mot muslimers lagstadgade rätt att ha lokaler för religionsutövning³ har fokuserat demokrati, religionsfrihet och frågan om tolerans eller till och med respekt.

Inför mötet med nya religioner och kulturer sätts majoritetssamhällets tradition och demokratiskt fattade majoritetsbeslut på prov genom att öppenhet och gränsdragningar fokuseras. Så till exempel när företrädare för världsreligionerna hävdar att religionsfrihet ingalunda råder eftersom grundläggande handlingsmönster utifrån det för religionen självklara hamnat utanför det av svensk lag tillåtna. Självklart finns gränser för vad ett samhälle kan acceptera i religionens namn och allt kan inte tillåtas. Men ska gränsen gå där den i dag är satt? Ett konkret exempel som skall diskuteras i det följande är religionsfrihet i relation till möjligheten att slakta djur enligt för judarna kosher- och enligt muslimerna halal-föreskrifter. Vad händer när mångtusenåriga världsreligioners

av en befolkning tillhör samma religion. Enligt en dylik definition skulle Sverige fortfarande vara ett icke-pluralistiskt samhälle. Lijphart, Arend, (1984) *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. Yale University Press.

² *Demokrati och medborgarskap* (1998) Demokratirådets rapport 1998. Stockholm: SNS.

³ Karlsson, Pia och Ingvar Svanberg (1995) *Moskéer i Sverige. En religions-etnologisk studie i intolerans och administrativ vanmakt*. Uppsala: Tro & Tanke, nr 7 och Alwall, Jonas (1998) *Muslim Rights and Plights. The Religious Liberty Situation of a Minority in Sweden*. Lund University Press.

traditioner i ett sekulariserat samhälles lagstiftning reduceras till en samhällsfråga kring djurskydd? Den religiöst motiverade slakten och religionsfrihetsaspekten ignoreras eller ställs mot djurskyddsaspekter i svensk lagstiftning. Det handlar om religionernas krav på rätt att slakta djur enligt de metoder som uppfattas föreskrivna i heliga skrifter och i enlighet med traditionen. Ur religiös synvinkel kan problematiken rubriceras som rätten att fullt ut kunna leva som from enligt sin religions föreskrifter vilket för den troende inkluderar den slaktmetod som vanligen betecknas skäktning.

Fokus på islam och judendom

Människans relation till djur, användningen av djur till föda och behandlingen av djur i samband med slakt finns reglerat i flera av religionerna. Frågan om religiös slakt berör en vidare krets av religionsutövare även om problematiken här kommer att behandlas utifrån judendom och islam.

Halal är det arabiska ord som betyder det som är tillåtet eller i enlighet med lagen. Motsatsen är *haram* som står för det förbjudna eller det som är mot lagen. Mat betecknad halal respektive haram är alltså födoämnen som är tillåtna respektive förbjudna för en muslim. Den muslimska slaktmetoden kallas med ett arabiskt ord för *dhabh* med innebörden rening. I det svenska språkbrukets beskrivningar av muslimsk slakt har dock aldrig beteckningen *dhabh* fått något genomslag.

Kosher är den hebreiska term som i Bibeln används för ”lämplig” eller ”rätt”.⁴ I den rabbiniska litteraturen står kosher för objekt som är rituellt korrekta och utan fel. De svarar mot de halakiska kraven och markerar därmed det tillåtna. Den judiska slakten, *shechita*, har på svenska betecknats skäktning. I Bonniers Multimedia Lexikon återfinns följande förklaring till ordet skäktning:

1. Judisk rituell slaktmetod, sker genom att de stora blodkärlen på djurets hals skärs av. Tillåten i Sverige efter fullständig narkos.⁵

⁴ Ester 8:5, Predikaren 10:10 och 11:6.

⁵ Bonniers Multimedia Lexikon (1996). Uppslagsord ”skäktning”.

Etymologiskt är kopplingen mellan skäktning och shechita helt följdriktig. Ses däremot skäktning som beskrivning av en slaktmetod så inskränkes det inte till judisk slakt utan bör beteckna all slakt som utförs enligt samma metod. I detta inkluderar det svenska uttrycket skäktning också slakt enligt muslimsk tradition, alltså både dhabh och shechita.

”Rituell slakt” har i Sverige använts för att beteckna den judiska slaktmetoden, både i uppslagsverk och skrivelser från myndigheter. I propositionen inför Djurskyddslagen 1988 skrev dåvarande jordbruksministern Mats Hellström att det var angeläget ”att det även fortsättningsvis skall vara förbjudet att i Sverige utföra ritualslakt”.⁶ Internationellt återfinns också ordet rituell slakt (ritual slaughter). I *Encyclopaedia Judaica*⁷ liksom hos forskare⁸ talas om skäktning som *ritual slaughter*. I en presentation av praktisk judendom på initiativ av Skandinavisk-Judiska Ungdomsförbundet (SJUF) hävdas att ”boskap och fåglar skall slaktas ritualenligt”.⁹ Ritual får i dessa sammanhang närmast associeras med, för en religion, heliga handlingar liksom Svenska kyrkan har vissa ritual genom vilka det gudomliga förväntas bli förmedlat. Från judiskt håll i Sverige har man under senare år vänt sig mot språkbruket rituell slakt. I ett remissvar på Statens Jordbruksverks rapport om slakt av omedödade djur menar de judiska församlingarna att ordet ”ritualslakt” är förkastligt eftersom konstruktionen är gjord för att leda tanken till ritualmord.¹⁰ Samma uppfattning återkommer i brev till statssekreteraren i Jordbruksdepartementet¹¹ och i

⁶ *Proposition 1987/88:93*, s. 28.

⁷ ”Shehitah” (1971) i *Encyclopaedia Judaica*. Vol 14. Jerusalem: Keter Publ. House, s. 1338.

⁸ Exempelvis Milgrom Jacob, (1990) ”Ethics and Ritual: The Foundations of the Biblical Dietary Laws” i Edwin B. Firmage m.fl., *Religion and Law: Biblical-Judaic and Islamic Perspectives*. Wiona Lake: Eisenbrauns, s. 169.

⁹ Grape, Kjell (1979) *Praktisk Judendom*. Stockholm: Hillel-förlaget, s. 19.

¹⁰ Remissvar 1993-01-15 på Statens Jordbruksverks rapport (1992:37) Slakt av omedödade djur. Remissinstans: Judiska Församlingarnas i Sverige Centralråd.

tidningsdebatter om skäktning¹². Eftersom ordet så starkt avvisas i det svenska sammanhanget bör givetvis beteckningen ”rituell slakt” helt undvikas. Beteckningen kosherslakt indikerar en slaktmetod som medför att kött blir tillåtet ur judiskt religiöst hänseende. På ett motsvarande sätt innebär då halal-slakt tillåtet kött i enlighet med islams påbud. Skäktning kan användas som den samlande beteckningen för metoden att slakta djuret genom att skära av halsen.

I en religionssociologisk avhandling vid Uppsala universitet har David Fischer undersökt ett urval av 1000 medlemmar i Stockholms Judiska Församling. Av de tillfrågade uppgav 16 % att de i det egna hemmet hade en strikt koshermathållning medan 84 % sade nej. I föräldrahemmet hade 30 % en strikt kosherhållning medan 68 % svarade nej. Av Stockholms cirka 12.000-13.000 judar var 1995 5.149 medlemmar i församlingen. Av dessa skulle därmed drygt 800 personer strikt hålla på kosherföreskrifterna.¹³ Av undersökningsresultatet framgår också att 48 % uppger att de äter griskött i det egna hemmet och 67 % blandar kött och mjölkmat.¹⁴ I en äldre dansk undersökning som omfattade 90 % av Danmarks judiska befolkning uppgav endast 5 % att de strikt höll på kosher och 12 % att de följde en del av kosherföreskrifterna.¹⁵

Antalet muslimer i Sverige är inte lätt att fastställa beroende på hur ”muslim” definieras men den övervägande majoriteten är immigranter med början från 1960-talet och deras barn. Samarbetsnämnden för statsbidrag till trossamfund anger antalet

¹¹ Brev till statssekreteraren i Jordbruksdepartementet Pia Enochsson från Judiska församlingen i Göteborg genom Hans W. Levy den 20 februari 1995.

¹² Exempelvis Levy, Hans W. (1994a) ”Skäktning snabb slaktmetod” i *Svenska Dagbladet* 16 mars och Levy, Hans W. (1994b) ”Älgjakten mera plågsam” i *Expressen* 27 mars.

¹³ Fischer, David (1996) *Judiskt liv. En undersökning bland medlemmar i Stockholms Judiska Församling*. Spånga: Megilla-förlaget, s. 242, 54 och 47.

¹⁴ Fischer (1996) s. 243.

¹⁵ Blum, Jacques (1973) *Dansk og/eller Jøde?* Köpenhamn: Gyldendal.

muslimer vid årsskiftet 1996/97 till 85.000.¹⁶ Religionssociologen Jonas Alwall hävdar att antalet muslimer i Sverige är så många som 200.000 och möjligen 250.000.¹⁷ I en undersökning om intresset för religion bland immigranter och flyktingar konstateras att 76.4 % av muslimerna i Sverige bad i moskén åtminstone en gång per vecka.¹⁸ Muslimerna i Sverige representerar ett tvärsnitt av de muslimska troende i världen samtidigt som en svenskt baserad islam växer fram. Inställningen till vad som är tillåtet kött varierar. En del muslimer hävdar att inget får- eller nötkött slaktat i Sverige är tillåtet så länge lagen kräver bedövning. Andra menar att kött slaktat med en lättare bedövning före det att snittet läggs av en muslimsk slaktare är tillåtet. Ytterligare andra hävdar att kött slaktat av någon tillhörande bokens folk (en kristen) är tillåtet och därmed allt svenskt får- och nötkött.

Inom Europa är det i dag Sverige, Norge och Schweiz som upprätthåller förbud mot religiöst tillämpad slakt. Danmark har löst frågan om halal-slaktat kött på ett helt annat sätt än Sverige. Vikten av export av jordbruksprodukter föranledde Danmark att bli pionjärer bland de europeiska staterna på export till Arabvärlden. Under 1970-talet var exempelvis representanten för World Muslim League i Köpenhamn den auktoritet som garanterade att den danska exporten var halal. Detta gällde särskilt kyckling och en majoritet av kycklingexporten gick till muslimska länder. En konsekvens är att det i danska affärer är lätt att finna halal-märkt kött liksom informationstexter på arabiska.¹⁹

En europeisk utblick ger vid handen att möjligheten till halal- och kosherslakt nått längst i Storbritannien. Lagen tillåter utifrån religiös grund undantag från bedövning av djuret före slakt. Lokala myndigheter utfärdar tillstånd för lokala slakthus. Däremot har

¹⁶ *Årsbok 1998 med redovisning för budgetåret 1997*. Stockholm: Samarbetsnämnden för statsbidrag till trossamfund.

¹⁷ Alwall (1998) s. 180.

¹⁸ Mella, Orlando (1996) *Searching for the Sacred. A comparative study of popular religiosity among refugees in Sweden*. Stockholm: CEIFO.

¹⁹ Jørgen Nielsen (1995) *Muslim in Western Europe*. Second edition. Edinburgh University Press, s. 78.

Frankrike inte helt löst frågan om halal-slakt. Den lag från 1980 som reglerar slakt med religiös motivering tillåter undantag från regeln att djuret skall vara medvetslöst innan slaktögonblicket. En person föreslagen av den religiösa auktoriteten skall få fullmakt av Jordbruksdepartementet att utföra slakten. Oenigheten mellan olika muslimska grupper har dock lett till att ingen auktoritet finns som kan föreslå ansvarig person. I praktiken utser Departementet individer som indirekt får lokala muslimska gruppers stöd. En rad slaktare finns därför och olika muslimska grupper inspekterar och ger fullmakt som garanterar köttet inför de egna.²⁰

Tilläggs kan att i Israel och den muslimska världen är kosher respektive halal-slaktat kött det självklara alternativet.

Synen på djur

Köttbullarna är något som mamma eller pappa rullat och stekt. Hamburgarna har blivit mer än uppskattad mat genom att sammankopplas med lek. Köp en hamburgare i ”Happy meal” och en leksak följer med. Barn tycks komma allt längre från att tänka sig köttbiten som en tidigare levande varelse. Kvar i barnens djurvärld finns i stället små keliga husdjur som aldrig riskerar att hamna på matsedeln. Samtidigt fylls barnsängen med tygdjur väl placerade på armen under nattens timmar. Det är lamm, får och kor liksom hela menageriet av vilda djur som får en ny innebörd som tröstare i nöden under nattens mörka timmar. För de lite äldre barnen fylls tillvaron av tecknade djurfigurer som i allt uppträder som människor. Till och med krokodiler och lejon blir, om inte harmlösa, så goda vänner. Ända in i döden följer djuren med. I svenska dödsannonser över barn blir bilden av björnen Bamse med mössan i hand allt vanligare.

Därtill kommer en växande medveten ”djurrättsrörelse” inte minst bland ungdomar. Plädering sker för en ”artism” och mot diskriminering av individer endast på grund av tillhörighet till en art. Det handlar inte om en jämlikhet mellan människa och djur

²⁰ Nielsen (1995) s. 20.

utan om en uppvärdering av djuren. En konsekvens blir att avstå från allt eller allt onödigt dödande av och lidande för djur. Att det i västvärlden förekommer olika utformningar av djurens hävdade rätt visar den militanta aktivismen och den debatt den orsakat.

Avgörande i dagens samhälle är måhända att en allt mindre skara människor lever på landsbygden intimt samman med lantbruk, fiske och jakt. Djurens liv och verklighet har flyttat allt längre bort från stora skaror av barn och vuxna. Det medför också en frånvaro av medvetande om dessa djurs död. Samtidigt bygger för närvarande det svenska systemet för matförsörjning på att kött ingår som en grundläggande komponent. Så länge kött används är slakt oundviklig.

I religionernas värld finns många exempel på omsorg och medvetenhet om djurens situation och behovet av skydd för djuren. Samtidigt finns i västvärlden ett allt större främlingsskap för att argumentera och söka förstå verkligheten med religionens språkbruk och perspektiv. Det innebär att det är av vikt att söka utröna hur man inom judendom och islam betraktar djuren.

Judisk syn på djur

Redan i Bibelns första berättelser framträder djurskötsel som en viktig syssla. De första människornas andre son Abel blev en fåraherde. Hans sysselsättning nämns till och med före den förstfödde sonens åkerbruk. I bibelberättelsen har uttryckligen sagts att till föda skall användas alla fröbärande örter och alla träd med fröbärande trädfrukter.²¹ Adams och Evas efterföljare levde därmed enligt traditionen utifrån en vegetarisk livsstil. När Abel blir den förste att ta ett liv är det inte i avsikt att få mat. Med en offergåva av fettet från hjordens förstfödda behagade han Herren, ett offer vilket sedan förorsakade brodersmordet.²²

Guds omsorg om djuren framkommer i flera Psaltarpсалmer:

²¹ 1 Mos 1:29.

²² 1 Mos 4:1-8.

Herren är god mot alla och förbarmar sig över alla sina verk. ... Du öppnar din hand och mättar allt levande med nåd.

Höj lovsång till Herren med tacksägelse, lovsjung vår Gud till harpa, honom som täcker himmelen med moln, honom som bereder regn åt jorden, honom som låter gräs skjuta upp på bergen, honom som ger föda åt djuren, åt korpens ungar som ropar.

Din rättfärdighet är som väldiga berg, dina lagar som det stora havsdjupet, både människor och djur hjälper du, Herre.²³

Den mänskliga attityden gentemot djur återfinns i Ordspråksbokens uttryck: "Den rättfärdige vet hur hans boskap känner det".²⁴ Traditionellt i judisk undervisning betonas att djuren är en del av Guds skapelse och har del i Guds förbund.²⁵ Därför har människan ett särskilt ansvar för dem. Baserat på utläggningar av bibelverser betonas exempelvis att en person inte själv skall äta och dricka innan djuren setts till och att djur liksom människan har rätt att vila på sabbaten.²⁶

En grundläggande etisk föreskrift i den judiska religionen är *za'ar ba'alei chayyim* som förbjuder lidande som förorsakas någon levande varelse. Talmud, liksom auktoriteter som Maimonides (1135-1214), bygger på framför allt ängelns fråga till Bileam om varför han tre gånger slagit sin åsninna.²⁷ Därav betonas att människan måste behandla djuren humant och följderna blir ett förbud att orsaka djuren lidande.²⁸

Judisk tro undervisar om att man måste behandla djuren med medkänsla. Djuren har en särställning genom att uppfattas ha en levande själ.²⁹ Texterna i Torah anger blodet hos människa och djur som själva livskraften, själen.

²³ Ps 145:9, 16, Ps 147:7-9 och Ps 36:7.

²⁴ Ords. 12:10.

²⁵ 1 Mos 9:9-10 och Hos 2:18.

²⁶ 5 Mos 11:15 och 2 Mos 20:8-10.

²⁷ 4 Mos 22:32.

²⁸ Maimonides, Moses (1995) *Guide of the Perplexed*. Indianapolis: Hackett; 3:17.

²⁹ 1 Mos 1:29-30.

Ty allt köotts själ är i blodet, och jag har gett er det till altaret, till att bringa försoning för era själar. Ty blodet är det som bringar försoning, genom själen som är i det.

Ty så är det med allt köotts själ, att blodet är det som innehåller själen. Därför säger jag till Israels barn: Ni skall inte förtära något köotts blod. Ty blodet är allt köotts själ. Var och en som förtär det skall utrotas.

Ni skall inte äta något med blod i. Ni skall inte befatta er med spådom eller teckentyderi.³⁰

Samtidigt hävdas människans åtskillnad från och överhöghet över djuren. Denna ställning har människan förtjänat genom att undvika bestialiskt uppträdande.³¹ Gud har därmed enligt judisk tro tillåtit människans köotsliga drifter genom att tillåta djur som mat. Detta är dock tillåtet endast under strikta restriktioner. Endast om dess regler, kosher, följs har människan fortsatt rätt att utnyttja detta privilegium.

Muslimsk syn på djur

Alla levande varelser har fått liv och existens från Gud. Det innebär att människan liksom djuren tillhör Gud och ur den aspekten är de jämställda. Detta framgår med tydlighet av en ofta citerad text ur Koranen.

Det finnes inte ett enda av markens djur, inte en fågel som bärs av sina vingar, som inte bildar samhällen liksom ni själva; ingenting har Vi förbisett i Vårt beslut. Och till sist skall de samlas åter till sin Herre.³²

Denna vers uppfattas av muslimer tala om livets helgd i islam där människa och djur tillhör det skapade. Ett ofta använt ordspråk för

³⁰ 3 Mos 17:11, 14 och 19:26. Jfr även 3 Mos 7:26-27.

³¹ Benstein, Jeremy (1996) "Others, Brothers" i *The Jerusalem Report*.
Oktober 17, s. 36.

³² Sura 6:38.

att karakterisera människans ansvar inför djuren är barmhärtighet. Ett talesätt säger: ”En person kan komma till paradiset genom att ge en törstig hund dryck! En person kan hamna i helvetet genom att låta en katt svälta!”³³ Samtidigt har djuren skapats till människans hjälp. Detta tolkas så att människan har skyldigheter gentemot djuren och blir ansvarig inför Gud för en rätt behandling av dem. En grundläggande ståndpunkt är att djur inte får dödas. Från denna regel har undantag gjorts för skadedjur och för föda. För att människan över huvud taget skall få använda vissa av djuren till föda krävs en särskild human behandling av djuren och att de dödas på ett värdigt och skonsamt sätt.

Djur som offer

Allt från de gamla kulturerna i civilisationens vaggas till dagens Mellanöstern har bondekulturer spelat en viktig roll. Djuren föds upp för att ge mjölk, ull eller till att vara handelsvara. Det innebär att varje djur representerar ett kapital och en ekonomisk försäkring som inte enkelt äts upp. Vid speciella tillfällen som besök vid heliga platser eller vid händelser som markerar avgörande steg i livet kan djuret användas till måltid. Även själva dödandet av djuret gjordes till Guds ära och en heder sattes i att dela köttet med andra. Grundläggande för både judar och muslimer är att lagen anses stå i samklang med Gud som en del av en gudomlig verklighet.

Budskapet från Vayikra

*Parashat Vaikra*³⁴ utgör den del av 3 Mos 1:1-5:26 som läses i synagogan en gång om året och som behandlar olika former av offer,

³³ Katme, Abdul Majid (1986) *An up-to-date assessment of the muslim method of slaughter*. Symposium on Humane Slaughter and Euthanasia at Universities Federation for Animal Welfare. 18-19 Sept 1986 (stencil).

³⁴ Vaikra är namnet på 3 Mosebok, Leviticus, och kommer av bokens inledning ”Och han (Herren) kallade”.

qorban. I texten specificeras bland annat typen av djur och hur många djur som skall offras. Inte minst i Jerusalem finns ortodoxa grupper, *haredim*, som starkt betonar texten eftersom man menar att när Messias kommer så måste prästerna känna offerlagarna för templet. Allt är förberett för att offren återigen skall upptas i ett framtida uppbyggt tempel. Samtidigt måste sägas att antalet medlemmar i dylika grupper är litet även om de i dagens judiska kvarter i Gamla Stan, Jerusalem gör sig påmind på många håll.

Bland övriga judar är förmodligen denna text ett mindre känt avsnitt i Torah eftersom många betraktar det som en berättelse från en svunnen tid, måhända med andlig betydelse också för nutiden. Inte minst vers 1 lyfts i så fall fram i utläggningar av texten:

När någon bland er vill bära fram ett offer åt Herren, skall ni ta ett offer av boskapen, antingen av fäkreaturen eller av småboskapen.³⁵

Offret handlar egentligen om att ”dras-nära” vilket ses som en existentiell handling som överbryggar gapet mellan Gud och människa. I efterföljd av kabbalismen kan detta ses som en rörelse inom Gud som visar en spegelbild av ett ouppnåeligt själv genom att aspekter av Gud (*sefirot*) förs nära mänskligheten.³⁶ Ett mer modernt sätt att förklara texten kan lyda: Om vi kommer med vårt offer utifrån hjärtats dårskap utan känsla för våra egna behov så kan vi förvänta välsignelse då denna dårskap accepteras.³⁷ Avsikten med offer har därmed samma funktion som bön. Människan avser att komma nära Gud, det enda verkligt goda som existerar.³⁸ Detta innebär att offertanken har att göra med den frommes innersta religiösa liv och gudsrelation.

³⁵ 3 Mos 1:2.

³⁶ Schorsch, Ismar *Parasbat Vayikra*. På Internet: <http://www.jtsa.edu/pubs/parashah/5756/vayikra.html>.

³⁷ Curzon, David (1995) ”An Offering Of Folly” i *The Jerusalem Report* 03/09/1995.

³⁸ Sinclair, Yaakov Asher (1996) ”Vayikra” i *Torah Weekly* 3 Nissan 5756; 22 & 23 March 1996. Ohr Somayach Institutions Jerusalem.

Eid al-Adha – offerfesten

I samband med den muslimska pilgrimsfärden till Mekka firar varje muslim offerhelgen där en kamel, får, get eller ko i tillåten ålder slaktas. Offret har för den troende sin bakgrund i Ibrahims (Abrahams) offer av sin son Ismael. Ibrahim såg offret av sin son i en dröm. Han tog drömmen som ett påbud och började förbereda sig för att i lydnad offra sin son vid Mina.

Och då [sonen] hade blivit gammal nog att [arbeta tillsammans med fadern och] delta i hans strävanden, sade [denne]: ”Min käre son! Jag har sett i drömmen att jag offerar dig [åt Gud]. Vad anser du [om detta]?” [Ismael] svarade: ”Fader, gör som du blir befalld! Om Gud vill, skall du se att jag är tålig och uthärdar [allt].” Men så fort de båda hade visat att de underkastade sig Guds vilja och [Abraham] hade lagt [sonen] med tinningen mot marken, ropade Vi till honom: ”Abraham [hejda din hand]! Du har redan utfört den befallning som du fick i drömmen!” Så belönar Vi dem som gör det goda och det rätta; detta var klart och tydligt en prövning. Som lösen för [sonen] tog Vi emot ett präktigt offerdjur; och Vi lät hans minne bevaras av senare slakten [som ber] ”Fred och välsignelse över Abraham!”³⁹

Årligen utförs offerriten när pilgrimsfärdens höjdpunkt nås i Eid al-Adha och tar sin början efter Eid-bönen. Samtidigt genomför varje muslim som har de ekonomiska förutsättningarna offret på den plats där han eller hon befinner sig. Offret ses som en av Gud anbefallen sedvänja varför Guds namn skall nedkallas över djuren.⁴⁰ Efter offret används djuren till föda. Rekommenderat är att köttet delas i tre delar; en till den egna familjen, en till grannarna och en att fördelas bland de fattiga.⁴¹ I en hadith uppges Aisha ha sagt till Guds budbärare:

³⁹ Sura 37:102-109.

⁴⁰ Sura 22:37.

⁴¹ Siddiqi, Muhammed Iqbal (u.å.) *The Ritual of Animal Sacrifice in Islam*. Lahore: Kazi Publ. Siddiqi, s. 42.

På offerdagen gör ingen en mer tillfredsställande handling inför Gud än att giuta blod. I sanning, det offrade djuret kommer på Uppståndelsens dag med sina horn, sitt hår, sina hovar och gör upp räkningen med hans allvarliga handlingar. Och i sanning dess blod uppnår ett mottagande hos Gud innan det faller till marken. Därför, var glad för dess skull.⁴²

Syftet med offret är ytterst att människan helt underordnar sig Guds bud och offerar som ett synligt tecken på tillhörighet och tacksamhet till Skaparen. För den troende symboliserar offret samtidigt muslimens beredskap att offra sitt liv, sina intressen och sina önskningar för sanningen.⁴³

Kosherslakt

Kärnan i judisk andlighet och helighet kan sägas vara judens heliga och eviga själ. Varje sann efterlevnad av Torah är då en påminnelse om en andlig kvalité och glädje. Kosher blir då inte en begränsning av den kulinariska upplevelsen utan trons väg.⁴⁴

Du är vad du äter

Det har hävdats att Guds påbud till Noa har karaktären av en lag som gäller högre än tio Guds bud eftersom det gör anspråk på att gälla för hela mänskligheten.⁴⁵ Först i och med förbundet med Noa får människan höra att djuren, fåglarna, kräldjuren och fiskarna kan användas till föda för människan.⁴⁶ Öppningen på matfronten följs genast av förbuden kring blodet, betraktat som livets kraft.

⁴² Tirmidhi och Ibn Majah.

⁴³ Siddiqi (u.å.) s. 14.

⁴⁴ Lipschut, Yacov (1988) *Kashruth. A comprehensive background and reference guide to the principles of Kashruth*. New York: Mesorah Publ., s. 15.

⁴⁵ Milgrom (1990) s. 160.

⁴⁶ 1 Mos 9:3-4.

Därför skall blodet som livets symbol bort – åter till Gud – innan köttet kan ätas. Här finns utgångspunkten för renhetsreglerna.

Djuren indelas i tillåtna – rena, *tabor*, och förbjudna – orena, *tame*.⁴⁷ Olika motiv har erbjudits som motivering till indelningen. Ett har varit hygieniskt då de orena djuren tänkes bära på sjukdomar. En annan motivering har sett människans och djurens beteende korrespondera varvid de orena djurens inte är efterföljansvärda. För ytterligare en ståndpunkt står Jacob Milgrom som argumenterar för att människa och djur i det bibliska materialet indelas i tre sfärer där varje sfär för människan motsvaras av en bland djuren. Mänskligheten indelas utifrån Guds förbund med hela mänskligheten, med ett utvalt Israels folk och med prästerna.⁴⁸ Förbunden sammanlänkas med djur tillåtna för hela mänskligheten, ett urval av djur för Israels folk och oskadade tamdjur som prästernas offer till Herren.⁴⁹ Grafiskt visar Milgrom sfärerna enligt följande:⁵⁰

⁴⁷ Basen för denna indelning återfinns i 3 Mos 11:1-47 och 5 Mos 14:4-21.

⁴⁸ 1 Mos 9:1-11, respektive 1 Mos 12:1-3 och 3 Mos 26:42 respektive 4 Mos 25:12-13 och Jer 33:17-22.

⁴⁹ 1 Mos 9:1-11, 3 Mos 11 och 3 Mos 22:17-25.

⁵⁰ Milgrom (1990) s. 179ff.

Prästernas helighet motsvaras av rätt slaktat djur till ett offer åt Herren. När sedan folket slaktar ska samma metod användas som inför det heliga. Detta resonemang bygger hos Milgrom på att Gud utvalt Israels folk och därför måste folket begränsa sig till ett urval av djur, tillåtna av Gud.

Jag är Herren, er Gud, som har avskilt er från andra folk. Gör alltså skillnad mellan rena fyrfotadjur och orena, och mellan rena fåglar och orena, så att ni inte gör er själva avskyvärda för de fyrfotadjurs eller fåglars skull eller för de kräldjurs skull på marken, som jag har avskilt, för att ni skall hålla dem för orena. Ni skall vara heliga för mig, ty jag, Herren, är helig, och jag har avskilt er från andra folk, för att ni skall tillhöra mig.⁵¹

Resonemanget förutsätter ett starkt band mellan folket och existerande matregler. Israels folks matlagar är därmed enligt Milgrom en reflektion av och ett upprätthållande av Israels folk som utvalda.⁵²

Reglerna för koshermat berör kött, mjölkmat och övrig mat. Mer specifikt omfattar bestämmelserna vilka djur, fåglar, fiskar och insekter som är tillåten föda. Av landjurens blir idisslande djur med kluvna klövar godkända, likaså fiskar med fenor och fjäll liksom tamfåglar som höns, ankor, kalkoner och duvor. Till kosherföreskrifterna hör vidare en åtskillnad mellan kött och mjölkmat, väntetiden mellan intagande av kött och mjölkmat och relationen till övrig mat, förbudet mot blodmat liksom föreskrifterna om rätt slaktsätt. Kosher betecknar därmed den mat som är acceptabel enligt de judiska lagarna för mathållning grundläggande för religionens vardagsrutiner. Att leva efter kosher är en hel livsstil och grunden för ett fungerande judiskt hem. Det en människa äter påverkar hela personligheten. Du är vad du äter.

⁵¹ 3 Mos 20:24-26.

⁵² Milgrom noterar att den tidiga kristendomen förstått detta mönster när de sökte upphäva matrestriktionerna (Apg 15:20) och därmed skillnaden mellan jude och hedning. Eftersom restriktionerna kring mat är en daglig påminnelse om att vara åtskilda från nationerna var kristendomens intuition rätt (Apg 10:9-16, 27-28 och 11:4-12). Milgrom (1990) s. 183.

Kosher som lagsystem

De judiska lagarna för kosher är delar av ett större sammanhang som bland annat reglerar många vardagsituationer i judiskt liv. 613 påbud, *mitsvot*, byggda på Torah är utgångspunkten. Dessa indelas i regel i tre avdelningar. *Mishpatim* är de bestämmelser som har rationella motiv och därmed är tydliga och uppenbara. Det innebär att även om de inte var påbud skulle människan själv komma fram till det rimliga i att handla utifrån påbudets intentioner. Hit hör exempelvis ”du skall inte döda” och ”du skall inte stjäla”. *Edoth* utgör de mitsvot som sammankopplas med firandet av de stora högtiderna. *Chuhim* slutligen är de irrationella påbuden som det inte alltid går att finna förnuftsmässiga förklaringar till.

Föreskrifterna om kosher faller in under denna tredje kategori. Detta kan uppfattas som att Gud som kunde ha gjort kosherlagarna tydliga i stället gav dem karaktären av irrationella lagar. Det innebär för den fromme att påbudens logik är höljd i dunkel. Kosherlagarna skall hållas därför att Gud uppfattas ha påbjudit dem. De har fått en ”gudomlig status” eftersom Gud vill människans bästa. Därmed lämnas inget utrymme för att diskutera detta utifrån människans eventuella invändningar.

Vid sidan av den religiösa motiveringen av kosherföreskrifterna som gudsingivna föreskrifter finns andra motiveringar. Bland judar som står i en icke-ortodox religiös tradition eller som har sekulära utgångspunkter och som ändå söker hålla kosher ses lagarna som hygieniskt eller moraliskt-etiskt motiverade. Andra accepterar lagarna av historiska skäl i solidaritet med judar som varit villiga att dö snarare än att frångå kosher. Ytterligare skäl kan vara att identifiera sig med den totala judiska gemenskapen eller att man uppfattar exempelvis slaktreglerna som mera känslig för djurens lidande än andra slaktmetoder. Bland exempelvis amerikanska reformjudar talar en växande skara för att hålla kosher. Motiveringen är att göra det möjligt för alla judar att äta vid samma bord som en konstant påminnelse om Guds trohet.⁵³

⁵³ Maslin, Simeon J. (1996) ”Who Are the Authentic Jews?” i *Reform Judaism Magazine*. Summer 1996. S.J. Maslin är president för the Central

Shechita

För att kött och fågel ska betecknas kosher måste slakten ha ägt rum enligt särskilda föreskrifter varigenom köttet töms på blod. Blodrester tas slutligen bort genom halstring eller saltning varefter blodet täcks. Avgörande är att djuret inte skall känna smärta eller så lite smärta som möjligt under slakten och inte stressas innan slakten påbörjas. Eftersom varje djur måste vara väl omhändertaget och vid god hälsa inspekteras djuret före och efter slakten och sjuka eller skadade djur diskvalificeras för att utgöra kosher.

Rabbinska auktoriteter fastslår att redan Mose erhöll instruktioner om reglerna för shechita. I Mishna-kommentaren Gemaras bok Hullin regleras bland annat lagarna om slakt. Den auktoritativa babyloniska Talmud innehåller också lagar om slakt och beskrivningar av defekter som gör djur olämpliga till föda. Maimonides, som listade shechita bland de 613 buden, förklarade för 800 år sedan den moraliska grunden för slaktsättet i sin utläggning av 5 Mos 12.

Lagen föreskriver att djurets död skall vara så smärtfritt som möjligt. Det är inte tillåtet att plåga djuret genom att skära halsen på ett klumpigt sätt, med slaktaryxa, eller genom att skära av en lem medan djuret ännu är vid liv. Det är också förbjudet att döda ett djur och dess avföda på samma dag (3 Mos 22:08), för att människor skall avhållas från att döda de två tillsammans på ett sådant sätt att de yngre dödas när modern kan se på ...⁵⁴

5 Mosebok är utgångspunkten för utformningen av shechita:

Om du alltså, när Herren, din Gud, har utvidgat ditt område, som han har lovat dig, tänker så: ”Jag vill äta kött” – om du nu får lust till att äta kött – så må du då äta kött, så mycket du har lust till. Om den plats som Herren, din Gud, utväljer till att där fästa sitt namn ligger för avlägset för dig, så må du, i enlighet med vad jag har befallt dig, slakta av de fäkreatur och av den småboskap som

Conference of American Rabbis och knuten till the Union of American Hebrew Congregations.

⁵⁴ Maimonides (1995) 3:48.

Herren har gett dig och äta av det hemma inom dina portar, så mycket du har lust till.⁵⁵

Jacob Milgrom tolkar ”så må du, i enlighet med vad jag har befallt dig, slakta” så att när allmän slakt tillåts så skall den följa samma metod som vid offerslakt. Särskilt intresserar han sig för 5 Mos 12:15 och 21 vars ordval är specifikt och ses som en strikt term för slakt genom att halsen skärs av djuret. Detta innebär att Milgrom förankrar slaktmetoden till att vara fixerad redan i de bibliska texterna.⁵⁶ Denna utsaga i Torah uppfattas därmed fastslå att en slaktmetod, shechita, skall läras ut till människorna och att den muntliga (rabbinska) lagen föreskriver metoden.⁵⁷ De detaljerade föreskrifterna är alltså efterbibliska men ses som ett uttryck för den bibliska etiken.

Slakten utförs av en judisk slaktare, *shochet*. Denne har från en rabbinisk auktoritet erhållit en särskild licens, *kabbalah*, efter ett teoretiskt test följt av slakt vid minst tre tillfällen under experters ledning.

En sammanställning av viktiga punkter som gäller för den judiska kosherslakten innefattar följande punkter:⁵⁸

- Slakten utförs av särskild tränad och licensierad slaktare, *shochet*
- Kniven måste vara rakbladsvass utan minsta skråma
- Kniven måste undersökas och slipas före och efter varje djur som slaktas
- Slaktaren skall hela tiden ha ögonkontakt med djuret
- En välsignelse uttalas innan snittet läggs
- Kniven förs i ett obrutet drag – även ett ögonblicks tveksamhet kan rendera djuret smärta
- Matstrupen (esophagus), luftstrupen (trachea), halspulsåderorna (jugular vein) och halspulsåderns förtjockning (carotidsinus) skärs av utan att ryggmärgen skadas

⁵⁵ 5 Mos 12:20-21.

⁵⁶ Milgrom (1990) s. 172f.

⁵⁷ ”Steven Weintraub’s Kashrut - Theory, Law and Practice Class Outline and Notes.” i <http://www.pswtech.com/~stevenw/jewish/kosher/changes.html>.

⁵⁸ ”Shehita” (1971) s. 1338 och Lipschutz (1998) s. 20.

- Blodet måste helt avtappas
- Ett djur får inte se ett annat dö.

En del restauranger i Israel har på stora skyltar skrivit ”Glatt kosher”. De vill därmed visa på att de följer en specialisering av de rabbiniska kraven utöver ”kosher”. När ett djur väl blivit slaktat och förklarats som kosher utifrån själva slaktmetoden återstår att djurets lungor undersöks. ”Glatt” innebär en standard där lungorna inte har några s.k. vidhäftningar eller missbildningar och köttet är helt acceptabelt för alla judar. Därefter undersöks lungorna med vidhäftningar och under vissa omständigheter kan det köttet förklaras kosher men inte glatt kosher.

Om slaktkniven är till 100% enligt riktlinjerna och snittet lagts enligt konstens alla regler har köttet slaktats i enlighet med judisk lag. En vanlig slutsats från judiskt håll är att ”Shechitas lagar erbjuder den mest humana metoden för slakt av djur.” Man är övertygad om att denna slaktmetod är den mest humana och orsakar djuret minst stress och lidande.

Halalslakt

Utgångspunkten för den troende muslimen är att Koranen ger uttryck för det som är absolut rätt, säkert och humant. Sett ur människans perspektiv är hennes uppgift som Guds tjänare att lyda genom att söka känna det rätta och handla i enlighet därmed.

Vad tillhör haram?

Ett uppenbart problem i västvärlden inklusive i Sverige är att den enskilde muslimen kan ha svårt att veta om en förpackning av mer eller mindre färdigproducerad mat innehåller något som medför att varan av religionen klassas som *haram*, otjänlig som föda. Är det tillåtet ur religiös synvinkel för en from muslim att äta margarinet, såsen eller brödet? Möjligheten finns att varan innehåller gelatin eller animaliskt fett som härrör från svin. För att hjälpa enskilda

muslimer till rätta i varuflödet har på sina håll gjorts varningslistor över otillåten föda.

På en skala av möjliga handlingar som styr människans vardagsliv och gudstillbedjan anges: det obligatoriska, det som är meriterande, det neutrala, det som skall undvikas och det förbjudna. Viktigt för varje god handling är att intentionen är den rätta. I den muslimska huvudtraditionen har utvecklats en rättsvetenskap, *shari'a*, som bygger på olika källor. Koranen är avgörande och uppfattas bland annat lära godhet, rättvisa, medlidande och generositet. Ytterligare en källa för lagen är haditherna som återger profetens ord och handlingar enligt hans följeslagares redogörelser. Haditherna kan ses som en handbok i islams praktik och etik. En tredje rättskälla är konsensus, *idjma*, som bland annat resulterat i de rättslärdas handböcker. I den islamiska *shari'a* har detaljerat fastlagts vad som är tillåtet (rituellt rent) och vad som är otillåtet.

Säg: ”Vem har förbjudit de sköna ting som Gud har skänkt Sina tjänare och allt det goda som Han gett dem för deras försörjning?”
Säg: ”Allt detta tillkommer i detta liv dem som tror, och på Uppståndelsens dag skall det vara dem [ensamma] förbehållet.” Så framställer Vi [Våra] budskap fast och klart för alla insiktsfulla människor.⁵⁹

Därmed uppfattas avgörandet om tillåtet respektive otillåtet som gudomliga föreskrifter vilka den troende skall acceptera. Islam framhåller en grundläggande princip, *al-ibaha aslan fil-ashya* – ”lagenlighet är en erkänd princip i alla ting” – med utgångspunkt i att Gud skapat allt på jorden åt människan till välsignelse.⁶⁰ Det innebär att allt är tillåtet om det inte är definierat som otillåtet i en tydlig utsaga från den laggivande Gud. Enligt muslimsk uppfattning kan ingen annan än Gud avgöra vad som är halal respektive haram och ingen människa har rätt att ifrågasätta eller vägra att

⁵⁹ Sura 7:32.

⁶⁰ Sura 2:27 och 31:18. Doi, ‘Abdur Rahman I. (1984) *Shari'ab. The Islamic Law*. London: TaHa Publ., s. 406.

lyda.⁶¹ En människa som tillhör det skapade har en alldeles för liten horisont för att kunna ifrågasätta eller testa det gudagivna. Gud uppfattas ha människans välmående i åtanke och genom att tillåta bara det som är rent och tillbörligt undviks det skadliga.

Allt som lever i havet är halal under alla omständigheter medan det är annorlunda med djuren som lever på jorden. Följaktligen uppmanas människan när det gäller föda att äta av det goda som finns på jorden. Dit hör det mesta men i Koranen förbjuds visst kött från att utgöra människoföda.

Troende! Ät av de goda ting som Vi skänker er för ert uppehälle och tacka Gud, om det är honom [ensam] som ni dyrkar. Vad Han har förbjudit er är kött av självdöda djur, blod och svinkött och sådant som offrats åt en annan Gud.

Säg [Muhammad]: ”I det som har uppenbarats för mig finner jag ingenting ätbart som är förbjudet utom självdöda djur, spillt blod eller svinkött – det är orent – eller det som i synd offrats till någon annan Gud.”

Ät av alla tillåtna goda ting som Gud har skänkt er för er försörjning och tacka Gud för Hans välgärningar, om det är Honom ni dyrkar. Han har inte förbjudit er annat än kött av självdöda djur och blod och svinkött och det som offrats åt någon annan än Gud. Men den som nöden tvingar [att äta av detta] – inte den som vill trotsa [förbuden] och som går längre [än hungern tvingar honom] – [skall finna att] Gud är ständigt förlåtande, barmhärtig.⁶²

Med utgångspunkt i dessa texter härleds fyra avgörande restriktioner. Förbud gäller att äta självdöda djur, blod, svinkött och djur dödade i annat namn än Guds (Allah).

Förbjudet för er är kött av självdöda djur och blod och svinkött och sådant [kött] som har slaktats i ett annat namn än Guds; [vidare kött av] djur som strypts eller kvävts eller dödat genom ett hårt slag eller [som] fallit utför ett stup eller stångats ihjäl eller

⁶¹ Al-Qaradawi, Yusuf (1990) *The Lawful and the Prohibited in Islam*. Delhi: Hindustan Publ., s. 18, 24.

⁶² Sura 2:172-173, 6:145 och 16:114-115.

rivits av ett rovdjur – om ni inte har slaktat djuret på föreskrivet sätt [medan det var vid liv] – och djur som slaktats på hedniska offeraltare.⁶³

Ännu mer detaljerat utvecklas det hela i denna vers där upp till tio förbjudna led beskrivs. De fyra första imamerna har därtill fastslagit att hela grisen är förbjuden mat. Förbudet mot att äta blod härrör inte som hos judarna från den grundläggande uppfattningen att blodet är själva själen. För muslimen beror förbudet på att blodet är betraktat som motsatt mänsklig värdighet och att det kan skada människans hälsa. Blodet uppges innehålla toxiner och kan innehålla bakterier, parasiter, virus, nya kemikalier och droger.⁶⁴ Blodet och kött rikt på blod som används till föda anges också skapa ett rovdjursbeteende hos människan.⁶⁵ Eftersom förtärande av blod är en potentiell fara för människan är det förbjudet och därför skall blodet maximalt skiljas från köttet. Samma argument om att det kan vara skadligt för hälsan används om griskött. Det hävdas även att, icke namngivna, forskare säger att upprepat fläskätande förminskar människans känsla för skam i relation till vad som är otillbörligt.⁶⁶ Uttalanden av dessa slag får snarast ses som uttryck för behovet att avskräcka muslimen från att trots allt äta griskött. Försök att äta förbjuden föda genom att ge den en ny benämning betecknas också enligt Koranen som förbjudet.

Ät av allt det som Guds namn har uttalats över, om ni tror på Hans budskap. ... Och ät inte av det som Guds namn inte uttalats över; då trotsar ni Gud.⁶⁷

Enligt haditherna skall en muslim vid slakten uttala ”*Bismillah Allahu Akbar*”. Tasmayah-principen (I Guds namn) och takbir-principen (Gud är större) innebär att Guds namn skall nämnas vid

⁶³ Sura 5:3.

⁶⁴ Katme (1986) s. 2.

⁶⁵ Khan, Ghulam Mustafa (1991) *Al-Dhabb. Slaying Animals for Food. The Islamic Way*. London: Islamic Medical Association, s. 15.

⁶⁶ Al-Qaradawi (1990) s. 44.

⁶⁷ Sura 6:118, 121.

slakten och bygger enligt muslimsk uppfattning på en insikt att människan inte tar djurens liv på eget bevåg utan med Skaparens auktoritet. Detta tolkas så att djuret slaktas med Skaparens tillåtelse. Några varianter för att uttala gudsnamnet finns som att ha tillägget ”O Gud, detta är Ditt och framläggs inför dig” eller ”Gud är större: Ingen Gud utom Gud. O Gud, detta är Ditt och framläggs inför dig”.⁶⁸ Om ett djur däremot slaktas med angivande av annat namn medför det att köttet blir icke tillåtet. Därigenom slås vakt omkring Guds enhet. En tolkningstradition hävdar att nämmandet av Guds namn kan ske i samband med ätandet utifrån att profeten enligt en hadith sa till några osäkra: ”Nämn Guds namn och ät”. I en nödsituation kan undantag göras så att haramkött tillåts mot bakgrund av att nödtvång tar bort restriktioner. Också detta är strikt reglerat så att om det exempelvis i ett samhälle finns tillgång till rätt mat så är det inte möjligt att hänvisa till hunger för en enskild person. Samtidigt är det ytterst själva handlingen att konsumera otillåten föda som inte accepteras av Gud enligt den muslimska tron.

Dhabh

Shari‘a reglerar dhabh, metoden för slakt av tillåtna tama landdjur och fjäderfä, vare sig avsikten är för offer eller för mat. Rätt utförd slakt bygger på relationen till Gud och till djuret som skall slaktas och medför att djuret sedan kan användas som föda.

Två hadither som beskriver slakten är återberättade av Shaddad ibn Aws respektive Aisha.

Två är de saker som jag kommer ihåg att Guds Budbärare (frid över honom) har sagt: I sanning, Gud har påbjudit godhet i allt; så när dödande måste ske, döda på ett gott sätt och när du slaktar, slakta på ett gott sätt. Så var och en av er skall vässa sin kniv och låta djuret som skall slaktas besparas lidande.⁶⁹

⁶⁸ Siddiqi (u.å.) s. 36.

⁶⁹ Sahih Muslim, Bok 20, 4810.

Guds Budbärare (frid över honom) befallde att en bagge med svarta ben, svart buk och svart (cirklar) runt ögonen skulle föras till honom så att han skulle offra den. Han sa till Aisha: Ge mig den stora kniven, och så sa han: Slipa den mot en sten. Hon gjorde det. Därefter tog han den (kniven) och sedan baggen; han placerade den på marken och offrade den samtidigt som han sa: I Guds namn, O Gud, acceptera (detta offer), å Muhammads, Muhammads familjs och Muhammads Församlings vägnar.⁷⁰

En sammanställning av viktiga punkter som gäller för den muslimska halalslakten innefattar följande moment:⁷¹

- Djuret skall vara friskt och utan skador.
- Djuret skall ha behandlats med medlidande och vänlighet.
- Slakten skall utföras av en tränad muslim.
- Både djur och slaktare är vända i Qibla (böneriktningen).
- Före slakt reciteras Bismillah, Allahu Akbar (I Guds namn, Gud är större)
- Ett skarpt föremål – exempelvis en kniv – skall föras i en enda obruten rörelse.
- Matstrupen (esophagus), luftstrupen (trachea) och halspulsådrorna (jugular vein) skärs av utan att ryggmärgen skadas.
- Blodet måste helt avtappas
- Ett djur får inte se ett annat djur dö.

Poängen är att djuret skall besparas lidande även om det skall dödas för mat. Detta gäller inte enbart själva dödsögonblicket utan hur djuret behandlas fram till slaktögonblicket. Det olycksaliga djuret måste erhålla bästa tänkbara behandling, få mat och vatten liksom att lugnas innan det dödas.

⁷⁰ Sahih Muslim, Bok 21, 4845.

⁷¹ Hussaini, Muhammad Mazhar (1993) *Islamic Dietary Concepts & Practices*. Islamic Food & Nutrition Council of America. Al-Qaradawi (1990) s. 55f. och Siddiqi (u.å.) s. 39f. För slakt av kamel gäller särskilda regler.

Att äta hos Bokens folk

I islam betecknas judarna och de kristna som *Abl al-Kitab*, Bokens folk, utifrån att man har skrift, tror på gudomlig uppenbarelse och profeter. För de av Bokens folk som lever under islam gäller särskilda regler. Enligt islam finns på ett motsvarande sätt särskilda påbud för muslimer som valt att leva bland Bokens folk. Detta innebär att muslimer i Västvärlden söker tillämpa det muslimska levnadssättet trots att de inte lever i ett muslimskt samhälle. Som en konsekvens har olika muslimska grupperingar och enskilda muslimer i praktiken kommit att finna olika lösningar på frågan om slaktmetod.

Ett alternativ är att betona det traditionella slaktsättet utan bedövning och att inget kött som inte är halalslaktat är tillåtet. Konsekvensen i Sverige blir för närvarande att muslimen som följer denna inställning blir helt beroende av importerat kött. Motsatt slutsats bygger på ett resonemang att många muslimer inte är så insatta i frågan. Då tillämpas *rukhsah*, tillåtelse-principen. Den utgår från den femte Suran, Den himmelska måltiden:

Om någon drivs [att bryta mot förbuden ovan] av hunger, inte av lust att överträda dem, [skall han finna] Gud ständigt förlåtande, barmhärtig.⁷²

Så länge man inte vet, handlar man i god tro. Slutsatsen blir att kött, undantaget griskött, kan ätas i god tro. Mellan dessa olika positioner finns ett antal andra lösningar på dilemmat.

Denna dag har all god, hälsosam föda blivit tillåten för er; och födan hos dem som fick del av uppenbarelsen [i äldre tid] är tillåten för er och er föda är tillåten för dem.⁷³

Eftersom judar och kristna som bokens folk upplevs stå nära muslimerna tillåts deras mat som halal med undantag av det som i grunden är haram. Olika tolkningar gäller i de fall de kristna vid slakten nämner ett annat namn än Gud, exempelvis Jesus, ett helgon

⁷² Sura 5:3.

⁷³ Sura 5:5.

eller en kyrka. Vissa menar att det då blir haram på grund av ett annat namn än Gud medan andra säger halal då slakten gjorts av Bokens folk. Frågan blir då om Sverige skall betraktas som en sekulär stat. Konsekvensen av ett jakande svar blir att kött slaktat vid slakthusen inte kan ses som "kristet". Dilemmat löses genom en analogislutledning. På samma sätt som muslimska stater oavsett styrelseform betraktas som muslimska länder kan Sverige och andra västländer ses som kristna. Därmed blir det tillåtet att i dessa länder äta kött från affärerna även om det inte är halalslaktat. Muslimska rättslärde enligt Malikiskolan menar att slaktmetoden inte behöver vara den muslimska när Bokens folk slaktar. Yusuf Al-Qaradawi skriver att importerat kött som kyckling och biff från tamboskap är halal även om Bokens folk dödat det med elektrisk chock eller liknande. "Så länge de anser det lagligt i enlighet med deras religion är det halal för oss."⁷⁴ En majoritet rättslärda menar dock att metoden måste vara den muslimska. Det innebär i så fall i praktiken stora begränsningar i tillämpningen av slakt enligt Bokens folk.

Vilddjursjakt

Varje år under tiden för älgjakt engageras stora delar av det svenska samhället i jakten. Traditionen, berättelserna och myterna om bedrifter, lyckade skott och grandiosa älgkronor är många.

Några steg mellan de nysatta tallplantorna är det sista kalven hinner med. Kon ökar travtakten vid skottet mot kalven och jag ser hur en kula från Erlings studsare slår in i bogen. Ytterligare ett skott avlossas men älgkon rusar vidare i en vid cirkel runt några frötallar. Erling ställer sig nu upp i tornet och matar fram en ny kula. Älgkon vänder av någon anledning upp rakt mot skytten. Då ser man den röda blodfläcken runt utgångshålet. Erling gör en ny anläggning men älgkon vacklar plötsligt till. Hon bromsar in och välter stendöd till vänster i hyggeriset med ett brak. Erling upptäcker plötsligt att älgkalven fortfarande är vid liv. Den ligger och

⁷⁴ Al-Qaradawi (1990) s. 62.

sparkar med vänster bakben. Snabbt kliver Erling ner för jakttor-net och smyger sig långsamt fram med studsaren beredd. På 40 meters håll avfångar han kalven med ett halsskott.⁷⁵

Denna berättelse ur en jakttidning är inramad av trollstenar och mossbeklädda granar i en gigantisk pelarsal med drömska älgjaktspass. Det är en del av jägarens vardag som återges med idylliska beskrivningar. Situationen med älgkon som susar fram efter skottet och kalven som ligger och sparkar är inte helt ovanlig i älgskogen.

Jakt i svenska skogar

Ett vilt djur i språng är svårt att träffa i huvudet och hjärnan. Risker för skador i mun och till huvudet angränsande delar är stort. Det medför att en jägare som regel siktar på djurets bog där lungor och hjärta ger en större och säkrare träffyta. En älg förflyttar sig i medeltal cirka 35 meter efter ett lungskott. Det har då gått 30-40 sekunder och älgen blir medvetslös efter syrebrist till hjärnan. Skulle skottet träffa aortan eller hjärtat kan älgen springa under sex till tio sekunder.⁷⁶ Ett lungskott i en råbock kan tillåta bocken att springa 30-40 meter innan den faller.⁷⁷ Att vissa djur faller ”knall och fall” kan förklaras.

Den omedelbara ”knall och fall-verkan” som ses vid bra hagelträffar samt vid vissa kulträffar med hög anslagshastighet, beror på den ögonblickliga funktionsstörning som uppkommer i ryggmärg eller hjärna vid dessa typer av skottskador” varvid djuret ”inte viljemässigt kan röra sig från platsen.”⁷⁸

⁷⁵ Lewenhaupt, Johan (1995) ”Språngspår i trollskog” i *Svensk Jakt* nr. 10, s. 10.

⁷⁶ Röken, Bengt Ole (1996) ”Därför stannade inte bävern på skottplatsen” i *Svensk Jakt* nr. 3, s. 20.

⁷⁷ Lundvik, Bertil (1996) ”Hyggesbock med vittne” i *Svensk Jakt* nr. 6/7, s. 38.

⁷⁸ Röken (1996) s. 20.

Veterinären vid Kolmårdens djur- och naturpark förklarar också djurens sparkrörelser.

Alla djur som avlivas genom skott mot hjärna och halsryggmärg reagerar med kraftiga sparkrörelser, framför allt med bakbenen, från cirka 30 sekunder efter det djuret träffats och några minuter framåt. Vid dessa skador inträder andningsstillestånd direkt, medan hjärtfrekvensen ökar under några minuter och upphör efter tre till fem minuter.⁷⁹

Snabba dåliga skott i älgjakten brukar sitta i benen. Om det är ett framben som är avskjutet stoppar det älgen betydligt snabbare än om det är ett bakben.⁸⁰ En ny bestämmelse för älgjakt medför att en påskjuten älg som visar blodspår, mot tidigare livshotande skada, skall avräknas från licensen. Detta innebär förmodligen krav från den egna jaktgruppen på större säkerhet i skjutningen eftersom jakten annars teoretiskt kan ta slut innan kvoten fyllts med fällda älgar.⁸¹

Dovhjortsjakt med stöthundar tillhör säkerligen inte vanligheterna. Dovhjortarna jagas upp i en ansenlig fart innan jägaren får dem inom synhåll.

Det innebär ofta många chansartade skott och en hel del skadeskjutningar ... Å andra sidan är några av de här hundarna väl fungerande attackhundar. De hinner ifatt skadeskjutna djur och skäller antingen ståndskall eller dödar dem själva.⁸²

Ett särskilt förhållande gäller för de så kallade trofébockarna, medelålders eller äldre råbockar med stora medaljhorn. Den skickliga jägarkåren sätter säkerligen det dödande skottet redan vid första tillfället. En skadeskjuten råbock med horn får förmodligen

⁷⁹ Röken (1996) s. 20.

⁸⁰ Ekeström, Peter (1996) "Jaktgäst i Jämtland" i *Svensk Jakt* nr. 9, s. 6.

⁸¹ Andersson, Stellan (1996) "En bloddroppe räcker ..." i *Allt om Jakt & vapen* nr 1, s. 17.

⁸² Thörnquist, Madeleine (1996) "Dovhjortsjakt på överväxeln" i *Svensk Jakt* nr. 1, s. 53.

inte det dödande nådaskottet i huvudet eftersom det kan skada hornet vilket ska sparas och bli en eftertraktad trofé.

Samtidigt skall sägas att svenska jägare är bra utbildade och skickliga i sitt värv att verkställa det årliga behovet av avskjutning. Det tillhör jaktens förutsättningar och konkreta verklighet att inte alla skott träffar exakt där jägaren avsåg. Den stora diskussionen gäller ingalunda djurets eventuella lidande genom dödssätt eller i hur hög grad ett djur upplever stress innan avskjutning. Viktigt är däremot hur man kan minimera skadeskjutningar och därmed medverka till färre slarvskott.

Jakt för judar och muslimer

Koranen och sunnah tar upp en rad frågor kring muslimers jakt. Detaljerade regler finns för hur jakten ska gå till och med vilka vapen den kan ske. Viktigt är dock att jakt endast får ske i syfte att få föda eller annan nytta av djuret. Profeten Muhammed sa:

Om någon dödar en sparv för nöjes skull kommer sparven att ropa på Domens dag "O Herre! Den personen dödade mig i onödan! Han dödade mig inte för något nyttigt ändamål."⁸³

Det innebär att jakt för nöjes skull eller som sport inte tillåts för muslimer.

Jakt utifrån judisk ståndpunkt är enkel. Jakt för föda är inte tillåten eftersom de djur som kan utgöra föda är strikt begränsade. En möjlighet är jakt för nöjes skull. Rabbinska utsagor motsätter sig starkt tanken på jakt av djur och det har till och med hävdats att den som jagar är inte värd namnet jude.⁸⁴

⁸³ Berättat av al-Nisai. Al-Qaradawi (1990) s. 64.

⁸⁴ "Hunting" (1971) i *Encyclopaedia Judaica*. Vol 8. Jerusalem: Keter Publ. House, s. 1111.

Idealtillstånd och djuretik

Människan i ett idealtillstånd i Adams efterföljd skulle kunna betecknas som vegetarianer. Inom den muslimska sufismen har emellanåt ett vegetariskt levnadssätt valts då de uppfattat detta som ett högt andligt ideal. Också i judiska kretsar har en vegetarisk livsstil varit en möjlig väg. Detta har för den fromme inte helt uteslutit slakt av djur då behovet fortfarande finns för vissa liturgiska föremål som kommer från rätt slaktade djur. En dylik vegetarisk livsstil vore det bästa sättet att förverkliga tanken om att inte tillfoga djuren lidande och inplacera människa och djur i det större biologiska systemet.⁸⁵

Också när människan använder djur till föda finns samma bärande idé kvar, uttryckt som att tillfoga djuren så lite lidande som möjligt. Både religionernas syn på djur och den svenska djurskyddslagen ger uttryck för denna önskan. Det mest kritiska i relationen mellan djur och människa kommer då i behandlingen av djur inför och under slakt. Att den konventionella slakten inom EU väcker frågor och starka känslor inför behandlingen av djuren under transporter till slakt, under stressmomentet inför slakt och under själva slaktögonblicket visar reaktionerna på TV-reportage om Europas slakthus. Att rubricera denna hantering som grym misshandel av djur utgör snarast en självklarhet. Givetvis gäller detta på intet sätt all hantering i samband med konventionell slakt som utföres med hjälp av bedövning. En vegetarisk livshållning skulle givetvis komma förbi frågan om slaktsätt men detta gäller ju i samma utsträckning inför all slakt av djur vare sig på konventionellt sätt eller enligt judiska och muslimska föreskrifter.

Både judendomen och islam har alltså starka traditioner av medlidande med djur och en högt hållen djuretik. Den som är grym mot ett djur kan inte ses som rättfärdig. Det blir då inte endast en fråga om hur djur på minst plågsamma sätt slaktas utan också hur djur behandlas medan de lever och hur aveln går till. Här är också viktigt att påpeka ytterligare en aspekt. I de länder där kosher och halal är tillåten som slaktmetod är det givetvis så att

⁸⁵ Exempel här är Tefillin och shofar-hornet.

hanteringen helt är underställda övriga sanitära och djurskyddsaspekter i respektive land. Så har exempelvis jordbruksministern i Israel nyligen kritiserat vissa slakterier med kosherslakt för att de inte har tillräcklig sanitär standard.⁸⁶ Det handlar om att ha respekt och medlidande! Att tillfoga så lite lidande som möjligt både när det gäller djurhållning och hantering av slaktdjur.

Djurskyddslagen

Intentionen bakom judiska och muslimska slaktmetoder är att skydda djuret och utsätta det för så lite lidande som möjligt. I detta sammanfaller intentionen med den svenska djurskyddslagstiftningen.

I nazismens skugga

1937 förbjöds skäktningen i Sverige. Beslutet fattades enligt slaktlagen som gjorde frågan till en djurskyddsfråga. Vilka var då bevekelsegrunderna för denna lag? I propositionen inför beslutet skrev departementschefen:

Oavsett hur det förhåller sig med graden av lidande som vid skäktningen tillfogas djuret, föreligger även andra omständigheter som tala för ett skäktningsförbud. Man kan således inte bortse från att skäktningen gör ett mera motbjudande och råare intryck på åskådaren än bedövningsslakten. ... Vidare måste beaktas, att det otvivelaktigt för stora delar av vårt folk framstår såsom stötande att en sådan slakt är lagligen tillåten, och att en kraftig opinion kräver att skäktningen förbjudes.⁸⁷

Detta tyder, enligt Kenneth Ögren, på att en opinion ledde till att lagen gick igenom snarare än belagda djurskyddsaspekter.⁸⁸

⁸⁶ "Business Brief" (1996) *The Jerusalem Post*. 31 oktober.

⁸⁷ Proposition 1937:188, s. 59.

⁸⁸ Ögren, Kenneth (1994) "Kosherslakten tillåts från 1995? Europakonventionen, religionsfriheten och skäktningen." i *Multiethica* nr. 14, s. 11.

Från judiskt håll har rätteligen påpekats att lagen insatt i ett internationellt mönster kan ses i ett anti-shechita perspektiv.⁸⁹ I mitten av 1800-talet växte ett motstånd mot den judiska slaktformen fram i Tyskland. Schweiz förbjöd slaktformen redan 1893 medan Norge och Bavernien införde förbudet 1930, Tyskland 1933, Sverige 1937 och Italien året därpå. Under andra världskriget var shechita förbjudet i alla områden underställda Tyskland. Diskrimineringsombudsmannen har påpekat att i samband med krigsslutet 1945 upphävdes förbudet i alla länder där det införts under den nazistiska eran utom i Norge, Schweiz och Sverige.

Djurskyddslagen (SFS 1988:534)

Lagen från 1937 upphörde i och med att en ny lag utfärdades 1988-06-02 med grundläggande bestämmelser om hur husdjur och djur i fångenskap skall hållas och behandlas. I § 2 läggs basen genom att "Djur skall behandlas väl och skyddas mot onödigt lidande och sjukdom." Det lagrum som berör slakt återfinns i §§ 13 och 14:

13 § När djur förs till slakt och när de slaktas, skall de skonas från onödigt obehag och lidande.

14 § Husdjur skall vid slakten vara bedövat när blodet tappas av.

Andra åtgärder vid slakten får inte vidtas innan djuret är dött.

Första stycket första meningen gäller inte om ett djur till följd av sjukdom eller olycksfall måste slaktas genast.

Regeringen eller, efter regeringens bemyndigande, jordbruksverket får meddela föreskrifter om undantag från första stycket första meningen för fjäderfä och kaniner.⁹⁰

Lagen är här tydlig i sitt krav på bedövning innan blodet tappas av. Därmed är kosher- och traditionell halalslakt utesluten. I förarbetet till lagen talas i propositionen enbart om kosherslakt.

⁸⁹ "Shehitah" (1971), s. 1340.

⁹⁰ SFS 1988:534. Förarbeten Prop. 1987/88:93, JoU 1987/88:22, rskr 1987/88:327.

Europeiska konventionen om skydd av djur som förs till slakt har godkänts av Europeiska unionens råd.⁹¹ Därmed är också Sverige anslutet till bestämmelserna om bedövning av djur före slakt. Här finns också en passus om möjlighet att bevilja avvikelser i samband med slakt enligt religiösa ritualer.

Dispensförfarande

I sista momentet i § 14 öppnas för ett undantag för fjäderfä och kaniner. Detta finns reglerat i lag 1991:404 som fastslår att dessa får slaktas utan föregående bedövning genom att huvudet skiljs från kroppen. I Djurskyddsförordningen från Jordbruksdepartementet 1988 föreskrivs:

30 § Bedövning före slakt skall ske så att djuret snabbt blir medvetslöst. Medvetandet får inte återkomma. Jordbruksverket får meddela föreskrifter om vilka bedövningsmetoder som får användas. Förordning (1991:1455).

31 § Jordbruksverket får meddela föreskrifter om undantag från kravet på bedövning i 14 § första stycket djurskyddslagen (1988:534) för fjäderfä och kaniner. Förordning (1991:1455). (SFS 1988:539).

32 § Jordbruksverket får meddela ytterligare föreskrifter om slakt och om avlivning av djur i andra fall. Förordning (1991:1455).⁹²

Detta innebär att den svenska lagen är tydlig. Ingen slakt av djur större än fjäderfä och kaniner, vare sig enligt judisk eller muslimsk föreskrift, kan äga rum utan att djuret bedövats före slakten.

⁹¹ Council Directive 93/119/EC. 22 december 1993.

⁹² SFS 1988:539.

”Främmande trosbekännare” – ett historiskt nedslag

Religionsfrihet, människorätt, främmande trosbekännare, pluralitet är begrepp som känns igen i Sverige inför år 2000. Ändå är här begreppen hämtade ur dokument som härrör från slutet av 1860-talet. Dessa år kan sägas vara en nyckelperiod för svensk religionsfrihet och relationen till ”främmande trosbekännare”. 1866 hade hemmansägaren Per Persson i Höle invalts i riksdagens Andra Kammare. Därmed hade Sveriges Riksdag fått sin första baptist. Vårhus Baptistförsamling erkändes 1868 som den första (och enda) av staten godkända lokala baptistiska dissenterförsamlingen i Sverige. I Stockholm anordnades samma år ett stort religionsfrihetsmöte, skrifter publicerades till försvar av religionsfriheten och religionsfrihetens omfattning diskuterades flitigt i riksdagens båda kamrar.

Jonas Alwall har i sin licentiatavhandling lyft fram att judar och muslimer under 1600-talet kristnades och tvångsdöptes för att assimileras.⁹³ Blev man lutheran blev man svensk. När en judisk församling med några få personer bildades 1685 upplöstes församlingen och judarna landsförvisades av statsmakten.⁹⁴ Judereglementet 1782 betecknade judarna som ”skyddsjudar” med rätt till egen gudstjänstutövning och en rabbinsk domstol. För detta skydd fick man betala och det är uppenbart att de inte betraktades som ”riktiga” svenskar. Toleransediktet 1838 var första steget till religionsfrihet för judarna och 1873 hade man nått dithän att den första juden blivit invald i Sveriges Riksdag.⁹⁵

Genom särskilda dekret kom utländska främmande trosbekännare som arbetade i Sverige och bildat församlingar att erkännas av staten. Anglikaner och reformerta erkändes 1741 och katoliker 1781. 1860 beräknades antalet främmande trosbekännare

⁹³ Alwall (1996) s. 69.

⁹⁴ *Dissenterskattekommitténs utlåtande och förslag* (1907) Stockholm: P Palmquist, s. 55.

⁹⁵ För närmare uppgifter om judisk invandring och judarnas rättigheter se Alwall (1996) s. 73ff.

omfatta 1.155 judar med församlingar i Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona. Antalet främmande kristna trosbekännare angavs till 525 varav 105 var ”engelsk-reformerta” i Göteborg och 319 katolska i Stockholm.⁹⁶ Det var alltså relativt små grupper som tydligt definierades genom att de eller deras föräldrar invandrat till Sverige under drygt hundra års tid. För ”vanliga” svenskar gällde ”den rena evangeliska läran” som allenarådande. 1858 hade t.ex. sex stockholmsdamer som konverterat till katolicismen blivit landsförvisade.⁹⁷

Det som förorsakade problem för religionslagstiftningen var dock den växande gruppen av läsare – baptister, separatister och nyevangeliska – som bildade egna församlingar och skaffade egna gudstjänstlokaler.

”Främmande trosbekännare och deras religionsöfning”

1860 utfärdades en förordning om ”Främmande trosbekännare och deras religionsöfning”. Rätten att bilda dissenterförsamlingar fastslogs. Svenska medborgare över 18 år fick därigenom rätten att utträda ur statskyrkan för att ansluta sig till av konungen godkänd församling. För församlingsbildning skulle trosbekännelse och församlingsordning medsändas i ansökan till konungen. För individen skulle förmaningar från präst och domkapitel föregå rätten till utträde. Samtidigt antogs en förordning om ”ansvar för den, som träder till eller utsprider villfarande lära”. Genom denna togs bestämmelsen bort som föreskrev landsförvisning och förlust av arv och borgerliga rättigheter i Sverige för den som avföll från ”den rena evangeliska läran”. Den som förkunnade en lära i strid med ”den rena evangeliska läran” skulle dock straffas med böter eller fängelse på upp till ett år.

Den nya lagen 1860 är givetvis ett viktigt steg på vägen till religionsfrihet i Sverige. Det var inte längre kriminellt att utträda

⁹⁶ *Dissenterskattekommitténs utlåtande och förslag* (1907) s. 57.

⁹⁷ Svärd, Lydia (1954) *Väckelserörelsernas folk i Andra kammaren 1867-1911*. Stockholm: Svenska Missionsförbundets förlag, s. 201.

ur Svenska kyrkan även om själva utträdet kringgärdades av föreskrifter. Samtidigt fanns sannolikt bakomliggande syften att genom de strikta bestämmelserna kringgärda separatisters och baptisters verksamhet. Baptisterna reagerade negativt på den nya lagen. Anledningen var att man uppfattade rätten att bilda av staten erkända församlingar som en inskränkning eftersom man då underkastade sig begränsningar av sin frihet och verksamhet med risk för påföljande bestraffning. I en lång och utförlig skrivelse med 4.116 namnunderskrifter till justitieministern den 29 december 1862 klargjorde baptisterna sina ståndpunkter. Bland påpekade inskränkningar var att rätten till kyrkobruk och andaktsutövning endast fick ske inom församlingens kyrka, bönehus eller kyrkogård liksom att främmande trosbekännare inte hade rätt att inrätta skolor och undervisningsanstalter.⁹⁸

De främmande trosbekännarna i Våmhus

Den 4 januari 1868 erhöll Våmhus Baptistförsamling inom Mora pastorat rätt till fri religionsutövning i överensstämmelse med 1860 års dissenterlag. Redan den 30 juni 1865 inlämnas en ansökan från församlingen om att få bilda samfundet ”Svenska Frikyrkan”.⁹⁹ Det är intressant att se att skrivelsen är undertecknad av exakt lika många kvinnor som män, totalt 54. 17 maj 1867 har ansökan behandlats av regeringen och avslås med motivering att de sökande inte tilldelats de tre varningar dissenterlagen föreskrev. Efter att baptisterna sett till att erhålla erforderliga varningar inlämnas en ny ansökan den 12 december 1867, nu underskriven av 31 kvinnor och 31 män. Efter underhandskontakter inlämnades en ny skrivelse i vilken klart angavs att ansökan nu avsåg en lokal dissenterförsamling, Våmhus Baptistförsamling. Mot domkapitlets inrådan godkände regeringen ansökan. Den dissenterförsamling med

⁹⁸ ”Baptisternas petition till kungl. Maj:t med anledning av 1860-års dissenterlag”. Återfinns i sin helhet i Nordström, N.J. (1928) *Svenska Baptistsamfundets historia. Del II*. B.-M:s Bokförlag, s. 20-43.

⁹⁹ Nordström (1928) s. 158ff.

främmande trosbekännare som blivit godkänd av staten bestod alltså av dalmasar och kullor från byarna runt Mora. Därmed framstod det också klart att med främmande inte menades främling utan oliktänkande i religiösa frågor. 1890 ansökte församlingen till konungen om att bli befriad från kravet på att föra kyrkbok alternativt att upplösas. Beslutet innebar att dissenterförsamlingen upplöstes och övergick till att bli en ”vanlig baptistförsamling”.

Från 1870 finns befolkningsstatistik som redovisar främmande trosförvanter i legaliserade församlingar med egen kyrkobokföring. Förutom församlingen i Våmhus med 275 medlemmar anges:¹⁰⁰

Romersk-katolska (i Stockholm, Göteborg och Malmö)	512
Rysk-grekiska (i Stockholm)	28
Fransk-reformerta (i Stockholm)	27
Engelsk-reformerta (i Stockholm och Göteborg)	147
Mosaiska (i Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona)	1.574

Därtill angavs främmande trosförvanter på skilda orter som registrerats i kyrkböcker förda av Svenska kyrkans präster. De större samfund som på detta sätt redovisas var:¹⁰¹

Romersk-katolska	61
Metodister	58
Baptister	1.641
S.k. Separatister	86
Främmande kristna trosförvandter (utan angivet trossamfund)	440
Mosaiska	262
Mormoner	297

Medan den förra gruppen var noga angiven bestod den senare av de främmande trosförvanter prästerna kommit i kontakt med i sitt lokala arbete. Som en jämförelse kan nämnas att Baptistsamfundets

¹⁰⁰ *Dissenterskattekommitténs utlåtande och förslag* (1907) s. 59.

¹⁰¹ *ibid*

egen statistik för år 1870 noterar 217 församlingar med totalt 8.617 medlemmar. Det innebär i stort sett en fördubbling sedan 1860 och ytterligare 10 år framåt i tiden var man över 19.000 registrerade medlemmar.¹⁰² Vid 1860-talets slut var helt klart den stora majoriteten av främmande trosbekännare i Sverige baptister spridda över hela landet och som nyligen anslutit sig till rörelsen.

Ett lagförslag från Lag-Utskottet 1868 föreslog flera reformer gällande religionsfriheten. Invändningarna i Riksdagsdebatten mot förslaget målade varningar för de främmande trosbekännarna. En ledamot argumenterade med att man i Sverige inte vill ha jesuitskolor eller föredrag av anabaptister eller mormoner i församlingarna.¹⁰³ De främmande trosbekännarna var alla som avvek från den officiella beteckningen ”den rena evangeliska läran”, vilket liggande förslag mildrat till ”den evangeliskt-lutherska”. Förespråkarna för utvidgad religionsfrihet argumenterade med ord som:

Den tid borde likväl vara förbi, då det ena kyrkosamfundet kan förkättra det andra, då det ena kyrkosamfundet kan tilltro sig att inom sig ega ”den allena saliggörande kyrkan”, som kan säga sig ensamt hafva absolut rätt uppfattat den kristna läran.¹⁰⁴

Dessa bekännare af särskilda religionsåsigter känna sig för närvarande kränkta i sina heligaste rättigheter och skola icke känna sig tillfredsställda och belättna förr, än de erhållit full trosfrihet och rättighet att på det sätt, som öfverensstämmer med deras åsigter, utöfva sin gudstjenst.¹⁰⁵

Jag ber derföre att få fästa Eder uppmärksamhet, mine Herrar, derpå, att rättigheten att komma tillsammans med lika tänkande

¹⁰² Nordström (1928) s. 339.

¹⁰³ Herr Säve i Första kammaren den 15 maj 1868. *Kammarens förhandlingar 1868, IV:396.*

¹⁰⁴ Herr Hasselrot i Första kammaren den 15 maj 1868. *Kammarens förhandlingar 1868, IV:394.*

¹⁰⁵ Friherre Carl Raab, i Första kammaren den 15 maj 1868. *Kammarens förhandlingar 1868, IV:412.*

och öfva gudstjenst, så ofta de enskilde deraf känna behof, utgör ett villkor för samvetsfriheten äfvensom i viss mån för troslivet.¹⁰⁶

Riksdagen beslutade 1869 att anta en ny dissenterlag och anhöll om en ny författning i frågan. En proposition framlades 1873 och föranledde 1873 års dissenterlag som hade laga kraft ända till 1952 års religionslagstiftning.

Religionsfrihetsmöte och Johannes Baptista

Den 20 mars 1868 kallades till "Religionsfrihets-möte" i de la Croix' salon i Stockholm. Syftet var att skapa en opinionsyttring som skulle påverka den svenska riksdagen genom stöd till utvidgad religionsfrihet. En timme innan utsatt mötestid var lokalen fylld med maximala 1.300 personer och tusentals angavs ha försökt få plats.¹⁰⁷ Bakom inbjudan stod medlemmar tillhörande "den lutherska kyrkan, den romersk-catholska kyrkan, den reformerta kyrkan, Baptist-samfundet och af den Mosaiska församlingen".¹⁰⁸ Flera talare ställde frågan om religionsfrihet fanns i Sverige och gav svaret nej. Betraktas däremot talen utifrån om det finns gränser för religionsfriheten gick ståndpunkterna i sär. Flera satte gränsen gentemot mormonerna och till dels muslimerna (betecknade muhamedaner) utifrån frågan om månggifte. Men också andra röster gjorde sig gällande. Den judiske rabbinen Lewysohn menade att judarna vars lära funnits i 3000 år kunde begära utvidgad religionsfrihet "såväl som Catholikerna, hvilka räkna 1800 år, eller Turkarne, som räkna 1200 år, eller till och med Mormonerna, som

¹⁰⁶ Herr Björck, i Andra kammaren den 15 maj 1868. *Kammarens förhandlingar 1868, IV:502*.

¹⁰⁷ Alm, I. (1868) *Berättelse om Religionsfrihets-mötet i de la Croix' salon i Stockholm, den 20 Mars 1868*. Stockholm: C. Wilh. Hagman.

¹⁰⁸ Att ledande personer från de olika sammanhangen stod bakom inbjudan framgår när enskilda personer nämns vid efternamn: "Alm, Beskow, Broady, Cassel, Drake, Edgren, Elmblad, van Eysden, Forssell, Hirsch, Johansson, Lewysohn, Liljencrantz, Lund, Moro, Norman, Nyström, Palmqvist, Wennersten och Wiberg". Alm (1868) s. 4.

funnits kanske ett par tiotal.¹⁰⁹ Det är alltså rabbinen som när han talar om religionsfrihet också inkluderar muslimerna, här betecknade turkar.

Mötet instämde genom acklamation i ”att religionsfriheten så snart som möjligt bör blifva en sanning i landet i öfverensstämmelse med 16 § Regeringsformen”. Denna paragraf uppfattades tillförsäkra full religionsfrihet inom den allmänna ordningens och sedlighetens gränser. Problemet var att det grundlagen medgav uppfattades inskränkas av andra lagar och förordningar såsom 1860 års förordning.

En av de tongivande debattörerna vid bland annat detta möte var baptisten fil. dr Erik Nyström. Under pseudonymen Johannes Baptista skrev han 1868 en skrift i form av fyra brev till lutheranen och teologen Axel. Johannes Baptista uppmanade till diskussion. Den som hade invändningar var välkommen med argument som vederlade hans ståndpunkter. Därmed blev hela utformningen av boken en uppmaning till ordets frihet och samvetets frihet. Ändå var det mer specifikt religionens frihet han inriktade sig på. Redan i första brevets början gavs en definition av religionsfrihet:

... att religionsfrihet är rättigheten att uti allt som rör ens religiösa eller andliga lif vara oberoende af alla verldsliga eller borgerliga lagar; eller med andra ord den rättighet hvarje menniska har att uti sin tro, sin bekännelse och sin dyrkan endast följa sin egen övertygelse, utan förfång af några vare sig kyrkliga eller borgerliga tvångslagar eller inskränkningar.¹¹⁰

Det ideala var en stat som tillät det religiösa livet och den religiösa tron att existera. Här inställer sig två avgörande frågor beroende på statens agerande. Om staten tillåter allt religiöst liv, behöver då gränser dras gentemot företeelser som synes gå stick i stäv mot statens intentioner och mål? Vad händer om staten inte tillåter allt religiöst liv?

¹⁰⁹ Alm (1868) s. 28.

¹¹⁰ Baptista, Johannes (1868) *Fyra bref om Religionsfrihet*. Stockholm: P Palmqvists Förlag, s. 2.

Slutsatsen blev att avseende religiösa ”meningar och bruk” är människan ansvarig endast inför Gud. Staten skall lämna religionen fri. Sekterna skall få verka fritt just därför att sanningen uppfattades bli segrare. Baptistas uppmaning och avslutningsord var: ”Det bästa staten kan göra till religionens fromma är detta: lemna all forskning fri, all öfvertygelse fri, all yttringsrätt fri, all gudsdyrkan fri”. Så fortsätter han:

Det samhälle som vill taga ifrån mig min religion fruktar jag mycket mindre än det samhälle som fordrar en sådan af mig. En konstitution som gör staten religiös, gör mig sjelf oreligiös, förutsåvidt jag skänker denna konstitution mitt samtycke.¹¹¹

Den egna friheten kräver ett erkännande av den andres frihet. Kampen om samvetets- och religionens frihet var mycket intensiv kring 1868 både bland religionernas företrädare, bland allmänheten och i Sveriges riksdag. Till dels handlade det om att definiera vad som var svenskt och vad som var främmande. Främmande trosbekännare, vare sig de var katoliker i Stockholm, anglikaner i Göteborg, judar i Karlskrona eller baptister i Våmhus, var inte främlingar i samhället utan en del av det svenska samhället och dess medborgare. Det som skilde dem från svensken i allmänhet var deras samvetes trosuppfattning. Rätten till samvetets och religionens frihet.

Skydd för religionsfriheten

En rad internationella överenskommelser behandlar religionsfrihet. Politiskt och moraliskt betydelsefull är den *Allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna* antagen av Förenta Nationernas generalförsamling den 10 december 1948. Artikel 18 lyder:

Envar har rätt till tankefrihet, samvettsfrihet och religionsfrihet. Denna rätt innefattar frihet att byta religion eller tro och att ensam eller i gemenskap med andra offentligt eller enskilt utöva sin

¹¹¹ Baptista (1868) s. 75.

religion eller tro genom undervisning, andaktsövningar, gudstjänst och iakttagande av religiösa sedvänjor.¹¹²

Gudstjänst, andaktsutövning och undervisning har i en svensk kontext varit lätta att definiera. Svårare har det varit med religiösa sedvanor, ett uttryck som inte kommit in i den svenska Religionsfrihetslagstiftningen. Enligt redogörelsen för förarbetet till deklarationen togs uttrycket ”religiösa sedvänjor” in på tillskyndan av Agudath Israel World Organization för att speciellt kunna inkludera skäkting. Det innebär att religiöst betingade handlingar och beteenden via förarbetet kom att inkluderas i deklarationen.¹¹³

Till skillnad från deklarationer som är vägledande är ratificerade konventioner förpliktande för stater. Den *Internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter* antogs av Förenta Nationernas generalförsamling den 18 december 1966 och trädde i kraft 1976. Artikel 18 utsäger:

1. Envar skall äga rätt till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet. Denna rätt innefattar frihet att bekänna sig till eller antaga en religion eller tro efter eget val och frihet att ensam eller i gemenskap med andra, offentligt eller enskilt, utöva sin religion eller tro genom gudstjänst, iakttagande av religiösa sedvänjor, andaktsutövning och undervisning.
2. Ingen må utsättas för tvång, som kan inskränka ens frihet att bekänna sig till eller antaga en religion eller tro efter eget val.
3. Envars frihet att utöva sin religion eller tro måste endast underkastas sådana inskränkningar, som är angivna i lag och som är nödvändiga för att skydda den allmänna säkerheten, ordningen, hälso-

¹¹² Översättning enligt Förenta Nationernas informationskontor för de nordiska länderna i Köpenhamn. Förklaringen i dess helhet finns i Dunér, Bertil (1995) *FN och de mänskliga rättigheterna*. Stockholm: Juridik & Samhälle, s. 175ff.

¹¹³ Verdooth, A. (1964) *Naissance et significatio de la Déclaration Universelle des Droits de l'homme*. Louvain s. 178ff och Ögren (1994) s. 13.

vården eller sedligheten eller andra personers grundläggande fri- och rättigheter.

4. Konventionsstaterna förpliktar sig att respektera föräldrars och, i förekommande fall, förmyndares frihet att tillförsäkra sina barn den religiösa och moraliska uppfostran, som står i överensstämmelse med deras egen övertygelse.¹¹⁴

I den allmänna förklaring som åtföljer konventionen förklaras vad som menas med rätten att ”utöva” sin religion. Det betonas att utöva innefattar en bred variation av handlingar. Vid sidan om ceremoniella handlingar kan det innefatta seder som iakttagande av matföreskrifter liksom att bära klädedräkter som huvudbonader.¹¹⁵ Sverige har genom att ratificera konventionen förpliktat sig att följa den.¹¹⁶

Svensk lagstiftning

I den svenska regeringformen finns religionsfrihet inskriven bland grundläggande fri- och rättigheter med förtydligandet ”frihet att ensam eller tillsammans med andra utöva sin religion”.¹¹⁷

Religionsfrihetslagen (1951:680) reglerar religionsfriheten i Sverige. De fyra första paragraferna har varit oförändrade sedan de utfärdades 1951-10-26.

Om religionsfrihet

1 § Envar äger rätt att fritt utöva sin religion, såvitt han icke däri- genom stör samhällets lugn eller åstadkommer allmän förargelse.

¹¹⁴ Översättning enligt den i K. prop. nr 125 till riksdagen 1971 intagna texten. Konventionen i dess helhet finns i Dunér (1995) s. 191ff.

¹¹⁵ Evans, Malcolm D. (1997) *Religious Liberty and International Law in Europe*. Cambridge University Press, s. 215.

¹¹⁶ För andra konventioner hänvisas till Evans (1997) och Tahzib, Bahiyyih G. (1996) *Freedom of Religion or Belief. Ensuring Effective International Legal Protection*. The Hague: Martinus Nijhoff Publ.

¹¹⁷ *Regeringsformen* 2 kap 1 § 6.

2 § Det står envar fritt att för religiös gemenskap deltaga i sammankomst och sammansluta sig med andra.

3 § För offentlig gudstjänst gäller ej andra hinder än sådana som i allmänhet äro stadgade för sammankomst, till vilken allmänheten har tillträde.

4 § Ej må någon vara skyldig tillhöra trossamfund. Åtagande i strid mot denna bestämmelse vare utan verkan.

Med trossamfund förstås, förutom svenska kyrkan, sammanslutning för religiös verksamhet, vari ingår att anordna gudstjänst.

I den svenska lagstiftningen finns religiösa sammankomster och gudstjänster nämnda. Däremot saknas exempelvis hänvisning till religiös sedvänja och därmed religiösa handlingar och beteenden utanför det direkta sammankomst/gudstjänstrummet.

Regionalt för Europa kom 1950 *Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna (EKMR)*. Sverige ratificerade konventionen i januari 1952. Efter Sveriges inträde i EU upptog riksdagen EKMR som svensk lag med giltighet från 1 januari 1995. Artikel 9 lyder:

1. Envar skall äga rätt till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet. Denna rätt innefattar frihet att byta religion eller tro och frihet att ensam eller i gemenskap med andra, offentligt eller enskilt, utöva sin religion eller tro genom gudstjänst, undervisning, andaktsövningar och iakttagande av religiösa sedvänjor.
2. Envars frihet att utöva sin religion eller tro må endast underkastas sådana inskränkningar, som äro angivna i lag och som är nödvändiga i ett demokratiskt samhälle med hänsyn till den allmänna säkerheten, upprätthållandet av allmän ordning, skyddandet av hälsa eller moral eller av andra personers fri- och rättigheter.¹¹⁸

¹¹⁸ Originaltext till konventionen finns i *Sveriges överenskommelser med främmande makt*. (1925) s. 35. Denna text finns i Danelius, H. (1993) *Mänskliga rättigheter*. Stockholm (3:e upplaga).

Betydelsen av den Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna återkommer nedan.

Djurskydd kontra religionsfrihet

Slaktfrågan har sedan 1937 i huvudsak behandlats som en djurskyddsfråga utan att egentligen prövas ur religionsfrihetens perspektiv. Genom motioner i riksdagen och debatt i media har detta ifrågasatts. Det svenska förbudet mot judisk och muslimsk slakt föranledde dåvarande Ombudsmannen mot etnisk diskriminering (DO) Peter Nobel att uppmana regeringen att tillsätta en utredning för att undersöka förutsättningarna för en förändring av djurskyddslagen.¹¹⁹ Regeringen gav den 20 juni 1991 Jordbruksverket uppdraget att bedöma om vägande skäl finns för dispens från lagen.

Jordbruksverkets rapport

Utredningen *Slakt av obedövade djur* publicerades 1992.¹²⁰ Rapporten består av drygt fem sidor text och tre bilagor. Den första bilagan utgör en sammanfattning av en litteraturstudie, den andra av minnesanteckningar från en studieresa till England och den tredje av en videofilm. Litteraturstudien utgörs i stort sett uteslutande av artiklar ur veterinärtidskrifter och veterinärmedicinska rapporter. Det innebär att det perspektiv som valts också vad det gäller de religiösa aspekterna på kosher- och halalslakt har utelämnat såväl religionernas egna röster som synpunkter vilka närmar sig frågan utifrån exempelvis religionsfrihetsaspekter. Detta vägval visar sig också genom att den av Jordbruksverket sammansatta arbetsgruppen inte inkluderade vare sig juridisk, filosofisk eller teologisk

¹¹⁹ Brev till chefen för Jordbruksdepartementet, statsrådet Mats Hellström 1991-05-03.

¹²⁰ *Slakt av obedövade djur* (1992) Rapport 1992:37. Jordbruksverket.

kompetens.¹²¹ Jerzy Einhorn som såg denna brist motionerade i riksdagen under pågående utredning med en hemställan att riksdagen hos regeringen begär att utredningen kompletteras med sakkunniga företrädare för muslimskt och judiskt samfund.¹²² Jordbruksutskottet menar att det är en ”självklarhet att man i denna översyn samråder med företrädare för berörda religioner” och att detta tillgodoses utan särskilt uttalande från riksdagens sida.¹²³

Utredningens uppdrag var att ”redovisa möjligheterna att tillämpa en slaktmetod som innebär att bedövning sker först efter att skäktsnittet har lagts och som dels är förenlig med de krav som bör ställas från djurskyddssynpunkt och dels kan accepteras från judisk och muslimsk religiös synpunkt”. Svaret från utredningen blev att dispens ej bör medges.

Utredningens bedömning

I sin bedömning hänvisar utredningen i en sammanfattning till två skäl för att dispens ej bör ges för bedövning efter skäktsnittet. Detta upprepas också i stort sett under rubriken ”Arbetsgruppens ställningstagande”. Det första skälet att inte ändra djurskyddslagens bestämmelse är:

Den emotionella stress och ångest som djuren sannolikt erfar under den för skäktning nödvändiga infängslingen och fixeringen av huvudet, samt under själva snittet strider mot denna bestämmelse. Att medge dispens i en tid då strävandena att humanisera våra slaktmetoder främst koncentreras på att skydda djuren från

¹²¹ Arbetsgruppen bestod av professor Bengt Andersson, Sveriges lantbruksuniversitet, docent Anders Forslid, Köttforskningsinstitutet, professor Kerstin Olsson, Sveriges lantbruksuniversitet och veterinärrådet Jan Olof Rönnegård, Statens jordbruksverk som också var sammankallande.

¹²² ”Olika religioners behov av särskilda matvanor”, *Motion till riksdagen 1991/92:Jo214*. Jerzy Einhorn (kds).

¹²³ *Jordbruksutskottets betänkande 1991/92:JOU15*.

transport- och fixeringsstress före bedövningen vore från djurskyddssynpunkt att ta ett stort steg tillbaka.¹²⁴

Det andra skälet som därtill anges vara tungt vägande bygger på att allt kött vid kosherslakt inte är tillåten föda enligt judisk ortodox tro. Utredningen konstaterar:

Detta kött skulle komma att saluföras på den öppna marknaden. Det skulle innebära att många av de människor, som av etiska skäl motsätter sig religiös slakt, skulle komma att äta skäktat kött, oinformerade om ursprunget och mot sin övertygelse.¹²⁵

Det första skälet beskrivs med två moment som skulle medföra stress för djuret, dels infångningen och dels snittillfället. Utifrån avblodning i relation till när medvetlöshet infaller dras däremot inga slutsatser i rapportens sammanfattning. När det gäller infångningen beskrivs den muslimska slakten i stort sett inte alls utan det konstateras enbart att kraven är mindre rigorösa. Den infångningsmetod som utförligast beskrivs är den s.k. Weinberg pen, varvid det konstateras att påtagliga tecken på emotionell stress visas. Denna metod förbjöds i England, vilket också rapporten redovisar, före arbetsgruppens studiebesök. Metoden som aldrig används av muslimer och som är förbjuden i England utgör ändå en bedömningsmall för utredningen. En av olika alternativa infångningsmetoder, den s.k. Cincinnati pen, beskrivs och bedöms utifrån den förbjudna metoden. Det andra momentet som i sammanfattningen anges innefatta emotionell stress och ångest skulle vara själva snittläggningen. I rapporten i övrigt konstateras dock att enstämiga bedömningar visar att korrekt snittläggning inte är påtagligt smärtsam. När man sedan konstaterar att riskerna för avsevärd smärta är större i muslimsk slakt så bygger det på antagandet att kniven skulle vara dålig. I stället för att hävda nödvändigheten av och krav på rätta verktyg för snittläggningen får man det till att handla om avsevärd smärta. Om man nu konstaterar att rätt utförd och med rätta verktyg så är halssnittet inte plåg-

¹²⁴ *Slakt av obedövade djur* (1992) s. 1.

¹²⁵ *Ibid.*

samt så är utredningens slutledning anmärkningsvärd. Angående det andra skälet redovisas aldrig i utredningen vad detta antagande grundar sig på.

Ett anmärkningsvärt förhållande är att trots att uppdraget gavs 1 juni 1991 och arbetsgruppen tillsattes 27 mars 1992 så kallades berörda trossamfund till sammanträffande först den 7 december 1992. Då hade man bara några veckor inklusive en julhelg på sig innan allt skulle vara klart och utredningen lägga fram sitt betänkande före den 1 januari 1993. Enligt utredningen infann sig inga företrädare från vare sig ”de judiska eller islamiska trossamfundet”. Det visar sig att från muslimskt håll hade utredningen inbjudit Svenska Islamiska Förbundet lett av Ahmed Rahmi från Radio Islam som på intet sätt kan betraktas som representativ för Sveriges muslimer.¹²⁶ Judiska församlingarnas i Sverige Centralråd säger i sitt remissvar att inbjudan aldrig kom dem till handa.¹²⁷ Eftersom uppdraget var dels att utreda förenlighet med djurskyddssynpunkter och dels vad som är accepterat ur judisk och muslimsk synpunkt är det ytterst anmärkningsvärt med hanteringen av frågan. Halva uppdraget fullgjordes näppeligen.

Kritiken mot rapporten

Bland de remissvar som inkom ska här nämnas några. Mycket stark kritik mot utredningen riktades från Ombudsmannen mot etnisk diskriminering, Frank Orton.¹²⁸ Övergripande menade han att rapporten inte var ett ”tillräckligt underlag för ett ställningstagande till den fråga verket fått i uppdrag att undersöka”. Jämförelse med normalt tillämpade slaktmetoder i Sverige saknas liksom intresseavvägningen mellan onödigt obehag och lidande ställda mot religiösa intressen. Vidare kritiserades att andra sätt för infängsling och huvudfixering inte studerats och inte heller hade

¹²⁶ Karlsson, Pia & Ingvar Svanberg (red) (1997) *Religionsfrihet i Sverige. Om möjligheten att leva som troende*. Lund: Studentlitteratur, s. 82.

¹²⁷ Remiss 1993-01-15. Judiska Församlingarnas i Sverige Centralråd.

¹²⁸ Remissyttrande 1993-04-30. Dnr 30-93.

möjligheten av olika reglering för olika djurarter bedömts. Rapportens uppfattning att muslimsk slakt kan föregås av bedövning betecknas som för löst grundad och till och med felaktig. DO avslutar med en summering:

Sammanfattningsvis anser jag att frågan om möjligheterna till judisk och muslimsk slakt i Sverige snarast bör bli föremål för ytterligare och mer ingående belysning.

Remissvar från judiskt och muslimskt håll kritiserar starkt hur religionernas företrädare behandlats av utredningen. Också Jerzy Einhorn kritiserar i en motion återigen att det till utredningen inte knutits sakkunniga företrädare som företräder berörda religioner.¹²⁹

Sveriges riksdag och regering

Den svenska lagstiftningen som reglerar kosher- och halalslakt har alltså upplevts otillfredsställande av företrädare för berörda religioner. Parlamentariker har under hela 1990-talet på olika sätt agerat i frågan. Argumenten som presenteras i motioner och debatter är både för och emot rätten till kosher- och halalslakt. Ett par motioner i mängden av text som produceras är måhända försumbara. För de fromt religiösa som direkt berörs kan de däremot ses som uttryck endera för farhågor om att allt ska bli värre eller hopp om en lösning på vardagssituationen. Lars Leijonborg och Kerstin Ekman (fp) skrev i en motion att ”många experter som studerat frågan” menar att kosherslakt är mindre plågsamt än när djur slaktas med bedövning.¹³⁰ Motionen nämner dock aldrig vilka dessa ”många experter” är. Vidare hänvisar motionen till en rapport gjord av veterinärrådet Erik Skoglund. Motionärerna kan inte acceptera ”Skoglunds rapport” eftersom det är ett dåligt beslutsunderlag och

¹²⁹ ”För religionsutövning nödvändiga matvaror”, *Motion till riksdagen 1993/94:Jo502*. Jerzy Einhorn (kds).

¹³⁰ ”Kosherslakt”, *Motion till riksdagen 1989/90:Jo518*. Lars Leijonborg och Kerstin Ekman.

att man inte kan acceptera att detta i första hand är en djurskyddsfråga. Motionen mynnar ut i ett förslag till att genom dispens från lagen tillåta kosherslakt.

Flera riksdagsmotioner 1992/93 tar upp Jordbruksverkets rapport. Så gör Gudrun Norberg och Isa Halvarsson (fp) genom en kort men delvis slarvig resumé av rapporten. De upprepar textavsnitt från rapporten men skärper själva till bedömningen genom att exempelvis byta ut ord som "stress" mot "skräck" vilket införs i beskrivningen av djurens upplevelse av slakten. Slutsatsen innan hemställan om fortsatt förbud "mot rituell slakt, s.k. skäktning" står motionsförfattarna själva för:

Invandrare i Sverige, med religion som kräver avvikelser från svensk lag och svenska traditioner och synsätt, bör inte ges dispenser som innebär misshandel av människor, typ omskärelse och könsstympning, samt djurplågeri. Den som bosatt sig i Sverige skall avkrävas att följa svensk lag.¹³¹

Efter att i brödtexten till motionen nära anknutit till Jordbruksverkets rapport övergår slutsatsen till att dra in helt nya faktorer i bilden. Meningen är tydligt att jämföra slakt med människomisshandel och djurplågeri under sken av att invandrades religioner kräver detta. Detta måste ses som försök att "smutskasta" och förtala dessa trosbekännare. Slakt i enlighet med religionens krav associeras med företeelser som ingen religion accepterar: könsstympning och djurplågeri. Utan att själva tänka på det gör motionärerna frågan till ett spørsmål om religionsfrihet. Självfallet får inte religioners krav på sina efterföljare avvika från svensk lag men när invandrades religioner inte heller får avvika från svenska traditioner och synsätt är frågan vad som blir kvar av religionsfrihetens räckvidd problematisk.

Lars Moquist m.fl., Ny Demokrati, använder i sin motion en mening av motionärerna betecknad som Jordbruksverkets slutsats: "Tvångsfixeringen av såväl nötboskap som får och lamm, vilken

¹³¹ "Rituell slakt", *Motion till riksdagen 1992/93:Jo520*. Gudrun Norberg och Isa Halvarsson (fp).

innebär att åtminstone nötboskapen sitter fast som i ett skuvstäd, skiljer sig radikalt från svensk uppfattning om hanteringen av djur vid slakt” för att visa att ”många svenska veterinärer” anser att djuret förorsakas onödigt lidande.¹³² Det nydemokraterna hänvisar till som Jordbruksverkets slutsats är dock inte alls arbetsgruppens ställningstagande utan slutsatsen i bilaga 2 som utgör minnesanteckningar från en studieresa till England.¹³³ I motionen hemställer Lars Moquist om att all skäktning förbjuds och att dispensen som tillåter slakt av fjäderfä upphävs.

Håkan Holmberg och Lotta Edholm (fp) är missnöjda med utredningen från ”Jordbruksverkets djurhälsoenhet” och menar att expertutlåtanden liksom rapporter från svenska slakterier gör ”det svårt att tro att traditionell judisk och muslimsk slakt verkligen skulle vara en mindre lämplig metod”. De saknar också en belysning av religionsfriheten. Deras hemställan mynnar ut i en anmodan om en ”förnyad utredning av möjligheten att bevilja dispens för s.k. koscherslakt i Sverige”.¹³⁴

Eftersom frågan behandlats i Jordbruksutskottet innebär det i praktiken och i enlighet med utskottets principbeslut för planering av motionsärenden att många olikartade frågeställningar buntas ihop till en hemställan att riksdagen avslår aktuella motioner. I betänkandet från 1992/93 förs de tre motionerna om skäktning samman med totalt 37 yrkanden om bland annat pälsdjursuppfödning, rabiesvaccinering, karantänbestämmelser för draghundar, saxfångst och katastrofplan för bisamhällen besvärade av sjukdomar.¹³⁵ Detta innebär att frågan om trosbekännares rätt till slakt enligt religionens påbud hamnat samman med renodlade frågor om djurskydd. Medvetet eller omedvetet kommer därmed slakten att

¹³² ”Skäktning”, *Motion till riksdagen 1992/93:Jo503*. Lars Moquist m.fl. (nyd). Året därpå återkommer Lars Moquist och Christer Windén (nyd) med en i stort likalydande motion: ”Rituell slakt” *Motion till riksdagen 1993/94:Jo501*.

¹³³ *Slakt av omedövade djur* (1992) s. 37.

¹³⁴ ”Koscherslakt”, *Motion till riksdagen 1992/93:Jo519*. Håkan Holmberg och Lotta Edholm (fp).

¹³⁵ *Jordbruksutskottets betänkande 1992/93:JOU16*.

jämställas med allehanda plågsamma företeelser i människans behandling av djur. Däremot kommer frågan långt från det den egentligen handlar om – religionsfrihetens villkor och gränser i Sverige kontra djurskydd.

Jerzy Einhorn (kds) utgår året därpå i en motion från det faktum att Sverige inte längre är ett homogent land vad gäller befolkningens religion. Han skriver bland annat följande innan han hemställer om att möjliggöra skaktning enligt muslimsk och judisk religion samt slopa importavgifter på matvaror nödvändiga för religionsutövning.

Enligt grundlagen skall i landet råda religionsfrihet. Som en följd av detta bör man överväga fortsatta åtgärder som kan underlätta utövning av andra än den kristna religionen. Detta gäller för närvarande kanske särskilt vissa gemensamma krav som ställs på vissa matvaror enligt föreskrifter i de muslimska och judiska religionerna.¹³⁶

Hans argument kring importavgifterna går ut på att det är självklart att oblater skall vara befriade från importavgifter eftersom kristendom är Sveriges religion. På samma sätt som oblater är befriade från importavgifter borde exempelvis judiskt påskbröd, *matzot*, och koshermat slippa avgiften. Motionen avslås.

Riksdagsledamöterna Mariann Ytterberg, Berit Löfstedt och Juan Fonseca (s) tar i en motion 1994/95 sin utgångspunkt i ett Sverige präglad av kulturell, ideologisk och religiös pluralism vilket de menar skall medföra att staten ”tydligt markerar sitt accepterande av religion som värdegrund och värdegemenskap för medborgarna”. Jordbruksverkets utredning *Slakt utan bedövning* får åter skarp kritik och man önskar att religionsfriheten övergripande skall fastslås för vårt moderna samhälle. Motionen avslutas med:

Vi skulle gärna se en lagstiftning som ger konstitutionellt skydd för religionsutövning, inom ramen för ett modernt och demokratiskt samhälle. Där skulle religionens plats i samhället

¹³⁶ ”För religionsutövning nödvändiga matvaror”, *Motion till riksdagen 1993/94:Jo502*. Jerzy Einhorn (kds).

skyddas. Samtidigt kunde man där markera vad ett modernt, demokratiskt och jämlikt samhälle vill uttrycka visavi religionen. En del principiella frågor som helgfrid, slakt- och kosttraditioner och liknande skulle där kunna få rättsligt stöd och skydd.

HEMSTÄLLAN

Med hänvisning till det ovan anförda hemställs

1. att riksdagen som sin mening ger regeringen tillkänna vad i motionen anförts gällande behovet av och eventuell utformning av en ny religionsfrihetslag.¹³⁷

Intressant här är att frågan om slakt har lagts över till en övergripande fråga om religionsfrihet. Det är inte längre Jordbruksverket som behandlar frågan utan Konstitutionsutskottet. Därmed inrangeras behandlingen av skäktning under rubriken ”Fri- och rättigheter”. Förutsättningen är att nuvarande religionsfrihetslagstiftning behöver ses över och utformas till en ny religionsfrihetslag. Motiveringen kopplar samman religionsutövning med demokrati och ett modernt samhälle.

Konstitutionsutskottet betänkande använder sig av rubriken ”djurskydd” för att behandla slaktfrågan. Efter en genomgång av befintlig djurlagstiftning, en redogörelse för Jordbruksverkets rapport och kritiken i remissbehandlingen så hemställs om att motionen ska avslås. Samtidigt konstateras att beredningen inom Jordbruksdepartementet inte är avslutad.¹³⁸

Intressant är att parlamentariskens språkbruk redan i benämningen av sina motioner avslöjar inställningen i frågan. Motståndare till skäktning talar om ”rituell slakt” medan förespråkare använder religionernas terminologi. Förespråkarna för rätten till skäktning sätter religionsfrihet i centrum medan motståndarna talar om djurskydd.

¹³⁷ ”En religionsfrihetslag”, *Motion till riksdagen 1994/95:K220*. Mariann Ytterberg (s), Berit Löfstedt (s) och Juan Fonseca (s).

¹³⁸ *Betänkande 1996/97:KU114 Fri- och rättigheter*.

Stress och lidande för djur

Det är viktigt att först påpeka att all slakt, oavsett om den är konventionell eller utförd enligt religiösa föreskrifter, inkluderar moment av stress och lidande för djuret ifråga. Den arma varelsen mister ju livet. Behandlingen av djuret före slakttillfället, infångningen (behovet av fasthållande vid slaktögonblicket) och själva dödsögonblicket synes vara tre moment av särskild vikt att beakta när det gäller stress och lidande för djuret. Här ska perioden omedelbart före slakttillfället med djurhållningen, köttkvalité och produktionseffektivitet inte beröras utan det lidande och den stress djuret kan utsättas för direkt i samband med slakten. Så länge slakt tillåts kommer förmodligen frågan om rätt behandling av djuret att pågå.¹³⁹ Följande ska ses som en uppmaning till svenska beslutsfattare att på nytt utreda kosher- och halalslakt och att göra det i en allsidig jämförelse med konventionell svensk slakt.

Problemet för all slakt av stora djur är hur djuret kan fås att ”samarbeta”. I den konventionella slakten med bedövning av djuret måste man få fri tillgång till djurets huvud för att ge den avgörande bedövningen. För kosher- och halalslakt behövs den fria tillgången till djurets hals. Frågan är hur exempelvis en stor ox kan hållas fast så att snittet kan göras samtidigt som personal skyddas och utan att djuret stressas i högre grad än inför proceduren kring bedövning vid konventionell slakt. När därefter slutsatser av denna infångning överförs till får blir steget stort. I de bedömningar som gjorts mot kosher- och halalslakt i den svenska debatten har uppenbarligen infångningen av nötkreatur utgjort grundmall. För fåren behövs inget mekaniskt fasthållande utan liksom vid bedövning kan det ske manuellt. Från inhägnaden utomhus förs en liten grupp får in i slaktlokalen. Två personer tar ett av fåren och lägger upp det på en bänk varefter slaktaren snabbt lägger snittet. Huruvida fåret känner mer stress i denna situation än vid att infångas för bedövning eller till klippning är inte lätt att bedöma. De övriga

¹³⁹ Se *Advances in animal welfare science* (1985) Boston: Martinus Nijhoff och *Code of Recommendations and Minimum Standards for the Welfare of Animals at the Time of Slaughter at Licensed and Approved Premises* (1984) Wellington: Animal Welfare Advisory Committee.

fåren synes helt omedvetna om vad som hänt och väntar till synes lugnt på sin tur i detta subjektiva iakttagande av slakt vid ett israeliskt slakthus.

Så till lidandet i själva dödsögonblicket. För olika djur tar det olika lång tid att blöda till döds. I konventionell slakt ska djuret vara bedövat ända tills det förblött och dött av brist på syre till hjärnan. Vid kosher- och traditionell halalslakt är djuret inte bedövat och frågan är om djuret känner själva snittet, hur lång tid det tar att förblöda och om detta orsakar lidande eller inte. Mycket av diskussionen har fokuserats till den tid det tar att förblöda. Handlar det om 10-20 sekunder eller är det en längre tid och går det att påvisa att djuret lider under denna period. Olika forskare har kommit fram till skilda resultat.¹⁴⁰ Hjärnforskaren professor David Ingvar menar att skäktning av slaktdjur (givetvis ej svin) enligt judisk och muslimsk ritual innebär att man snabbt skär av halsartärerna på djuret, vilket leder till förblödning under någon minut. Vid detta förfarande kan man inte med säkerhet hävda att smärtupplevelser hos slaktdjuret helt kan undvikas. Snabbheten i förfarandet torde dock minska tiden för ett smärtupplevande.¹⁴¹

Företrädare för både kosher- och halalslakt menar att denna metod är den som förorsakar minst lidande och stress för djuren. Därför upplevs det grundläggande påbudet att inte förorsaka någon levande varelse något onödigt lidande uppfyllt. Den svenska lagstiftningen har å sin sida satt upp tydliga krav för vad en human behandling av djur vid slakt innefattar. Här finns två steg som inkluderar bedömningar och värderingar. Först gäller om lidande för djuren är fastställt eller inte. Även om det kunde antas att ett visst lidande förekommer genom att vara mätbart större vid en slaktmetod jämfört med en annan så skulle nästa steg inte automatiskt innebära nej till kosher- och halalslakt. Om djurens lidande skulle vara bevisat förnimbart större i jämförelse med ett lands behandling av djur i samband med konventionell slakt så återstår ändå att föra resonemanget ett steg vidare. Bedömningen handlar då om var

¹⁴⁰ *Stunning of animals for slaughter* (1983) Boston: Martinus Nijhoff.

¹⁴¹ Ingvar, David (1992) "Grisen har ett själsliv" i *Svenska Dagbladet* och *Djurens Rätt* nr 6.

gränsen går för religionsfriheten. Denna kan fortfarande bedömas vara av viktigare och mer grundläggande karaktär än ett allmänt intresse av skydd mot ett visst lidande för djur så länge slakt över huvud taget tillåts. Det handlar inte enbart om att lösa lidande-frågan i samband med slaktmetod utan också att se till basen för fromma människors rätt till utövning av sin religion.

Tecken på en ny hållning

Betänkandet från Konstitutionsutskottet 1996/97 föranledde en interpellation om vad avsikten med beredningen är och om förändringar angående skaktning kommer att föreslås.¹⁴² I debatten anger Miljöpartiets företrädare att hon utgår från att det enbart är en djurskyddsfråga medan jordbruksminister Annika Åhnberg (s) hävdar att frågan har flera dimensioner.¹⁴³ I sitt slutanförande anger jordbruksministern att diskussionen måste fortgå om ”möjligheter att utveckla slaktmetoder som kan förenas med möjligheterna att utöva andra religioner”.¹⁴⁴

Den 14 maj 1998 fattade regeringen ett beslut om att ge ett uppdrag till Jordbruksverket om religiösa slaktmetoder.

Regeringen har i dag beslutat att Statens Jordbruksverk årligen ska göra en utvärdering av olika religiösa slaktmetoder i syfte att finna religiösa slaktmetoder som inte strider mot svenska bestämmelser om skydd av djur vid slakt men som kan godkännas av dem vars religiösa övertygelse bl.a. innebär tillämpning av religiös slakt. Vid utvärderingen skall Jordbruksverket beakta nationell och internationell forskning på området.¹⁴⁵

¹⁴² *Interpellation 1996/97:238*. Gudrun Lindvall (mp).

¹⁴³ *Riksdagen: Protokoll 1996/97:87*. Anförande 164-171.

¹⁴⁴ *Riksdagen: Protokoll 1996/97:87*. Anförande 171. Jordbruksminister Annika Åhnberg (s).

¹⁴⁵ *Uppdrag till Jordbruksverket om religiösa slaktmetoder*. Jordbruksdepartementet. Pressmeddelande 1998-05-14.

Den stora muslimska högtiden 'Eid al-Adha liksom avslutningen på fastan är glädjens dagar med stor festmåltid för familj och vänner. Givetvis firas dessa högtider också av Sveriges muslimer. Inom Europeiska unionen tas för givet att hundratusentals muslimer vid 'Eid al-Adha slaktar får i överensstämmelse med halalföreskrifterna. Den permanenta veterinärkommittén har noterat att Kommissionen ställt frågor kring den muslimska högtiden och djurslakt. Det är inte ett ifrågasättande utan handlar om medlemsstaternas beredskap att klara dagen. Slakten sker inte bara i slakthus utan också utanför eftersom kapaciteten denna dag inte är tillräcklig i befintliga slakthus. Medlemsstaterna avkrävdes i juni 1998 svar om hur man löst problemet med otillräckliga resurser för att tillgodose den religiösa festens behov och vilka rekommendationer man ger för att tillgodose en rimlig balans mellan religionsfrihet, skydd för allmän hälsa och djurskydd.¹⁴⁶ I ett direktiv om djurskydd från Europeiska unionens råd finns en föreskrift om bedövning före slakt men också undantag beträffande djur som slaktas i samband med religiösa ceremonier.¹⁴⁷ Den 6-7/10 1998 meddelades att Kommissionen återupprepat frågorna eftersom man bara fått svar från några medlemsstater.¹⁴⁸ Det innebär att Sverige som medlem i Europeiska unionen måste finna svar på frågan som medvetet relaterar till den religiösa pluralismen.

Demokrati och religionsfrihet

”Rätten till olikhet” måste vara grundläggande i en enhetskultur på väg in i pluralism och religiös mångfald. Detta har också varit en grundbult i mänskliga rättigheter där minoriteter, marginaliserade och oliktankande garanteras skydd. En nivå är accepterandet och toleransen. En annan är att i respekt se mångfalden som något

¹⁴⁶ *Short Report of the Standing Veterinary Committee held in Brussels on 23-24 June 1998.*

¹⁴⁷ *93/119/EEG.*

¹⁴⁸ *Short Report of the Standing Veterinary Committee held in Brussels on 06-07 October 1998.*

positivt som kan berika också delar av majoritetens liv. Alla människors lika värde bygger på tanken att alla är värda samma respekt. Minoriteter, vare sig etniska, språkliga eller religiösa, har för sina medlemmars skull rätten att känna sig skyddade gentemot staten och andra medborgare när sådana behov finns. Muslimers erfarenhet från skilda håll i Sverige är inte goda, inte ens av det självklara att få bygga en moské – en gudstjänstlokal. Denna självklarhet i religionsfriheten som möjliggör religionsutövning i dagens samhälle testar den svenska demokratins räckvidd.

Demokratins grund

De formella grunderna för demokratin brukar anges till dels allmänna val med lika rösträtt och dels upprätthållandet av de grundläggande fri- och rättigheterna. Sedan 1974 har en rättighetskatalog infogats i regeringsformen. Hit hör de så kallade positiva opinionsfriheterna som yttrande-, informations-, mötes-, demonstrations-, förenings- och religionsfrihet. Innebörden är givetvis att statens och medborgarnas respekt för alla människors grundläggande fri- och rättigheter är en viktig aspekt av demokratin. Om hänsyn tas till både demokratins form och innehåll så behöver majoritetsprincipen samtidigt ta hänsyn till hur olika gruppers behov och intressen tillgodoses. Internationellt har länge en idéhistorisk debatt pågått om relationen mellan individens rättigheter och majoritetsstyre, liksom vem som skyddar individens eller minoritetens rättigheter gentemot en demokratiskt vald lagstiftare.¹⁴⁹ Religionsfriheten är därmed en av dessa rättigheter – värden – som skall garanteras.

Näppeligen kan den nya relationen mellan stat och religion som blir följden av förändringarna i relationen mellan staten och Svenska kyrkan år 2000 ses som ett totalt fullföljande av religionsfrihetens principer. Kritiska moment är särslagstiftningen för Svenska kyrkan i stället för gemensam lag om alla trossamfund

¹⁴⁹ Nergelius, Joakim (1996) *Konstitutionellt rättighetskydd. Svensk rätt i ett komparativt perspektiv*. Stockholm: Fritzes.

liksom föreskrift om statschefens och tronarvingarnas religion.¹⁵⁰ Här skall ett perspektiv läggas på religionsfriheten utifrån att först ställa frågan om vad religion innebär. Detta mot bakgrund av att det i förarbeten till den svenska Religionsfrihetslagen inte gjorts några försök att definiera vare sig religion eller religionsutövning.

Vad är religion?

Att ge en definition av religion är inte lätt. Allmänt kan sägas att religion är ”människans förhållande till högre makt(er), guds(tro), gudsdyrkan; gudelära; troslära”.¹⁵¹ Många som studerar religion menar att det fenomen som betecknas religion är så varierat och komplext att det inte går att fånga in en allmän definition. Man väljer då att studera ett eller några dylika fenomen och hävdar att varje definition är selektiv och kan rättfärdigas endast utifrån det syfte till vilket definitionen används. Ändå ges definitioner. Franklin I Gamwell säger i sin studie om betydelsen av religionsfrihet:

Jag vill föreslå att religion är den primära formen av kultur i betydelsen att människor uttryckligen frågar och besvarar det jag vill benämna de grundläggande frågorna.¹⁵²

På en första nivå har religionen en upplevelsefunktion där den kopplas till den individuella personliga upplevelsen av en relation, ofta definierad utifrån det gudomliga. Detta syftar på rätten att tro, en rätt som förmodligen ingen kan ta ifrån någon eftersom detta är den personliga övertygelsen. En inre aspekt av religionsfrihet som upplevs garanterad av Gud. Rätten att tro finns givetvis försvarad i internationella och svenska dokument om religionsfrihet. Men stannar det hela här så uttrycks en syn på religion där

¹⁵⁰ Göransson, Åke (1998) ”Och aldrig skiljas de åt” i *Tro & Liv* nr. 4-5.

¹⁵¹ *Bonniers Multimedia Lexikon* (1996) Uppslagsord ”religion”.

¹⁵² Franklin I Gamwell (1995) *The Meaning of Religious Freedom. Modern Politics and the Democratic Revolution*. New York: State University of New York Press, s. 15.

religion inte har något med samhälle, politik, ekonomi etc. i övrigt att göra utan tenderar att bli privatiserad. I Sverige har religion gjorts så privat och individualiserad att varje människa kan tänkas ha en egen religion, i bland betecknad privatreligiositet. Detta är en tankens och samvetets frihet som väl stämmer med svensk religionsfrihetslagstiftning där rätten till individens egen religion liksom rätten att inte ha religion sätts i förgrunden. Därmed blir religion i huvudsak idéer och trosföreställningar hos individen. Här skulle det förmodligen gå att stanna och konstatera att detta är en långtgående och grundläggande rättighet. Denna avgränsning av individens fri- och rättigheter är dock inte tillräcklig då det i åtminstone de så kallade världsreligionerna finns moment som förväntas beröra mer än en individ och utformas till kollektiva handlingsmönster. Det klassiska kristna uttrycket för detta är Jesu ord: ”där två eller tre är samlade i mitt namn”.

Svårare att precisera är religion när det handlar om de yttre formerna. De flesta religioner skulle hävda att den inre trosövertygelsen först fullbordas när den yttre religionsutövningen kommer till. Religion måste omsättas i praktiken och tro handlar inte enbart om tankar utan handling i form av exempelvis gudstjänster, riter och undervisning. Det är oftast inkluderat mer än en person i aktiviteten och ett samhörighetsmoment tillkommer. Detta är inte rättigheter för en viss grupp utan snarare handlingar som individer tillsammans utför i avsikt att fullfölja det de menar vara en del av deras religiösa liv. Man har förutom att ta fasta på tanke- och idévärlden också inkluderat manifestationer som i vissa bestämda situationer kan ses, höras och luktas av flera samtidigt. Också detta har den svenska lagstiftningen i viss utsträckning förutsett ligga inom lagens ram genom att tala om rätten att samlas till sammankomst för religiös gemenskap och till gudstjänst så länge det inte ”stör samhällets lugn eller åstadkommer allmän förargelse”.¹⁵³ I praktiken ett skydd för gudstjänster och samlingar i lokaler för gudstjänst och gudstillbedjan. Utanför lokalerna ljuder kyrkklockornas klang varje söndag morgon. Också det får ingå i det för religionsutövningen självklara men det är ingalunda själv-

¹⁵³ *Religionsfrihetslagen* 1951:680, 1-4§§.

klart med böneutropen från moskéns minaret (förutsatt att de först får byggas).

Vidare handlar religion om de läromässiga formuleringar i form av dogmatik, trosbekännelse och lärosatser som tar sig praktiska uttryck. Det är här avgränsningen av gruppen sker genom att tala om vilka som tillhör en grupp, vilka som är utvalda om man så vill. Det avgränsar samtidigt mot andra och oftast kombineras detta med anspråk på sanningen. På den här punkten måste man hantera att inte alla människor tycker lika, handlar lika osv. Ibland syns dessa praktiska uttryck genom påbud om klädsel, levnadssätt och mattraditioner som för den fromme blir heliga handlingar helt avgörande för den egna identiteten. Ofta får kraven på att få innefattas i en religiös sfär ha prioritet över andra mänskliga aktiviteter. Det religiösa livet levs i en gemenskap med anspråk på att täcka in livet i dess helhet. För en religionsutövare i den situationen finns ingen aspekt av livet som inte inkluderas i religionen.

I ett pluralistiskt samhälle möts skilda religionsutövare och den som vill frihet från religion. Avgörande är att se hur långt religionerna respektive samhället är redo att gå för att förverkliga religionsfrihet och mänskliga rättigheter. Det är här mobiliseringen för demokrati och mänskliga rättigheter äger rum. Det finns givetvis en gräns för religionsfriheten och vad den innefattar. "Allt" kommer inte att tillåtas eftersom det strider mot andra grundläggande fri- och rättigheter i ett demokratiskt utformat samhälle. Men var går gränsen? Och det kan givetvis inte vara så att det som sker inom de kristna sammanhangen räknas dit medan andra religionsutövare får problem. I så fall skulle ingen religionsfrihet råda utan en frihet inom en snäv traditionell kulturell ram. Det är viktigt för staten och det internationella samfundet att vara lyhörd för frågor kring religionsfrihet och samvetsfrihet därför att om religionsfrihet ifrågasätts ligger också andra mänskliga rättigheter i farozonen.

Religion reducerad till privatsak

Staten skall inte ha någon religion, men den skall skydda och vårda människors möjlighet att enskilt och kollektivt välja och utöva sin tro. Samhället behöver det respektfulla samtalet. Äkta religiösa övertygelser fungerar samhällsbyggande. Men: svenska politiker måste lära sig att religion, livsåskådning, rit- och samfundstillhörighet är starka politiska faktorer. Religionen är inte en privatsak!¹⁵⁴

Det behövs en mer medveten religionspolitik grundad på principen om respekt för mångfald. I denna princip ligger två förutsättningar. Den första är en positiv inställning till att lyfta fram tros-, livs- och värderingsfrågor i samhällslivet, också i vardagslivet. Den andra förutsättningen är respekt för människors egen förmåga att ta självständig ställning till dessa frågor utan påtryckning.¹⁵⁵

Vissa rättigheter har en särställning inom det svenska demokratiska systemet. Rättigheter som inte är möjliga att begränsa betecknas absoluta eller orubbliga rättigheter. Bland de positiva opinionsfriheterna gäller detta religionsfriheten som därmed inte kan begränsas genom lag.

Inom EU gjordes 1997 en undersökning om den vikt medborgarna lägger vid individuella rättigheter och friheter. På frågan om religions- och samvetsfrihet under alla omständigheter skulle respekteras svarade 79% ja. Italien och Nederländerna ligger högst med 90 respektive 89% medan Sverige och Belgien ligger lägst med 64%.¹⁵⁶ Det innebär att hela 36% av de svenska medborgarna menar att respekterandet av religionsfrihet gäller endast under vissa omständigheter.

Dåvarande jordbruksminister Mats Hellström yttrade angående det absoluta skyddet för religionsfriheten:

¹⁵⁴ Ingelstam, Lars (1997) "Religionen är ingen privatsak" i *Arena* nr 4.

¹⁵⁵ *Religionsfrihet i ett nytt Sverige* (1992) Kristna socialdemokraterna Broderskapsrörelsen.

¹⁵⁶ *Report Number 47* (1997) Eurobarometer. European Commission.

Det kan ... hävdas att en reglering som innebär att religionsfriheten görs begränsningsbar skulle ge en riktigare bild av rättsläget på området. Det förefaller sig å andra sidan så att de moment i religionsfriheten som inte hämtar inslag från övriga opinionsfriheter – främst friheten till enskild religionsutövning – inte bör kunna underkastas några särskild begränsningar.¹⁵⁷

I propositionen begränsas religionsfriheten till att hysa religiös övertygelse, att enskilt utöva religion, frihet att sprida och ta del av religiös förkunnelse, att anordna och delta i gudstjänster och att bilda och medverka i religiösa sammanslutningar.

Konstitutionsutskottet söker också denna indelning: ”Enligt utskottets mening bör de bestämmelser om religionsfrihet som förs över till exempelvis en lag om trossamfund inskränkas till det absolut nödvändiga”.¹⁵⁸ I detta ingår inte till exempel kost- och födotraditioner som ska beaktas i lag inom respektive område. Den absoluta religionsfriheten skulle därmed begränsas till det absolut nödvändiga vilket innebär rätten att tro i betydelsen tänka fritt och till rätten att samlas till gudstjänst. Båda dessa rättigheter täcks för övrigt väl av andra medborgerliga rättigheter. Förskjutningen går från vad som är en absolut rättighet till vad som är absolut nödvändigt, det vill säga ett minimum för friheten. Vilken är då religionsfrihetens kärnpunkt som inte kan begränsas? Kvar blir frihet till enskild religionsutövning som innebär att kunna gå in i sin kammare för att be och då veta sig ha grundlagens skydd. I praktiken innebär det att det förstärkta skyddet för religionsfrihet blivit innehållslöst.¹⁵⁹ Därmed görs religionen till privatsak.

Försöken att begränsa religionsfriheten bygger på en inskränkt uppfattning om vad religion är med följd att religionsfrihet riskerar att bli ytterst begränsad. Svenska kyrkan kommer inte att lida av detta. Inte heller de traditionella frikyrkorna drabbas eftersom utvecklingen av religionsfrihet i Sverige steg för steg tillgodosett

¹⁵⁷ *Proposition 1975/96:209* s. 115.

¹⁵⁸ *Betänkande 1996/97:KU14 Fri- och rättigheter. Utskottets bedömning.*

¹⁵⁹ Nergelius (1996) s. 553.

deras behov av religionsutövning. Från att ha varit främmande trosbekännare har de blivit en accepterad religionsform.

Religionsfriheten är därmed orubblig beträffande individer och deras trosfrihet. Rätten att ha eller inte ha en trosuppfattning kan inte tas ifrån någon. Men hur förhåller det sig på aktivitetsnivån när det gäller religioners traditionella uttryck genom t.ex. kläddräkt, manlig omskärelse eller arkitektur. Tolkningsföreträdare inom svenskt lagrum är en avgränsning mellan den formella rätten och vad som är politiskt möjligt. Det är lätt att acceptera det samhälle och de kulturella uttryck man är van vid som religionsfrihet. Tydligt visar sig detta när etniska svenskar konverterar till islam och samtidigt blir betraktade som invandrare med främmande kultur. Det är uppenbart att den svenska idén om den absoluta religionsfriheten behöver skärskådas för att fortsatt ha trovärdighet i ett pluralistiskt samhälle.

Religiös sedvänja

Genom att betrakta friheten till religion som en individuell privatsak har skyddet för individen begränsats. När väl detta testas i olika fora kommer måhända resultatet att bli som i flera andra fall som berör det medborgerliga rättsskyddet. Det kan sägas att detta rättsskydd är oklart när Sverige jämförs med andra europeiska länder.¹⁶⁰ Ännu har inte frågan om rätten till religionsfrihet utifrån ”sedvänjan” skäktning förts upp i till exempel Europadomstolen. För detta krävs först att ett konkret fall där en medborgare bryter mot lagen och genom domstolsprövning uttömmar den svenska rättsprövningen.

Vid en jämförelse mellan den svenska Religionsfrihetslagen och konventioner Sverige ratificerat så finns ett uttryck som behöver lyftas fram. ”Religiösa sedvänjor” finns inskrivet och syftar uppenbarligen på något annat än gudstjänst, undervisning och andaktsutövning eftersom de är parallellställda. Vad innebär sedvänja i en

¹⁶⁰ Nygren, Rolf (1998) ”Vad är egentligen ”riktigt svenskt” i den svenska rätten?” i *SvJT*.

svensk tolkning? Vad är skyddat vid sidan av gudstjänst? Sedan inkorporeringen av Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna (EKMR) i svensk lag är därtill uttrycket en del av svensk lag. Europarådets parlamentariska församling utkom 1993 med rekommendationer om religiös tolerans i ett demokratiskt samhälle. Europarådets ministerkommitté uppmanas uppmärksamma medlemsstaterna på att tillåta flexibilitet i att tillmötesgå olika religiösa handlingsmönster som exempelvis klädsel, matvanor och iakttagande av religiösa högtider.¹⁶¹

Redan till den Allmänna deklARATIONEN om mänskliga rättigheter sökte Sverige få in ett tillägg. Efter ”gudstjänst och iakttagande av religiösa sedvänjor” ville man infoga ”förutsatt att detta inte menligt inverkar på någon annans personliga frihet”. Detta har tolkats som ett försök att begränsa friheten att manifesteras religion.¹⁶² Förslaget väckte intresse från vissa stater som såg det som motvikt mot proselytism men slutligen avvisades förslaget utifrån att vara alltför vagt för att vara till hjälp.

Vilken rättslig ställning har då EKMR efter att ha inkorporerats genom vanlig lag samtidigt som det i regeringsformen (2:23) fastslagits att lagar och föreskrifter inte får strida mot konventionen? I en bedömning mellan Djurskyddslagen, Religionsfrihetslagen och EKMR blir det en fråga om vad som har företräde. Är den svenska lagregeln i tid antagen före EKMR får den senare företräde enligt *lex posterior*-principen (en äldre författning ger vika för en senare tillkommen). *Lex specialis*-principen (en specialnorm gäller framför en generell norm) synes däremot inte tala för EKMR.¹⁶³ En annan tolkning menar att båda dessa regler talar för EKMR.¹⁶⁴ En lösning hävdar att tillägget i regeringsformen 2:23

¹⁶¹ *Recommendation 1202 (1993) on religious tolerance in a democratic society*. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Forty-fourth ordinary session.

¹⁶² Evans (1997) s. 186.

¹⁶³ Nergelius (1996) s. 684.

¹⁶⁴ Ögren (1994) s. 13.

fastslår att en lagregel eller reglering som står i konflikt med konventionen också står i konflikt med grundlagen.¹⁶⁵

Kenneth Ögren hänvisar till att Sverige anslutit sig till de allmänna grunder och regler för konventionstolkning som kodifierades i Wienkonventionen om traktaträtten.¹⁶⁶ I denna ansluter Sverige till att förarbeten till en konvention är en viktig källa för tolkning. En förutsättning för tolkningen av EKMR är att FN:s deklaration om mänskliga rättigheter är en del i tillkomsthistorien och vars text nära följs. Det innebär att tolkningsrummet som identifierar ”sedvänja” med skäktning är tillämpligt och därmed inkluderat i idéinnehållet bakom den lag Sverige antagit.¹⁶⁷

Djurskyddslagen ger ett generellt förbud mot skäktning medan EKMR skyddar skäktning under speciella förutsättningar. Enligt *lex specialis* ska därför EKMR:s regler ges företräde. Genom en tillämpning av kollisionsreglerna nås slutsatsen att skäktning som religiös sedvänja blir tillåten enligt svensk lag den 1 januari 1995. En effekt av EKMR:s inkorporering med det svenska rättssystemet är således en väsentlig förstärkning av religionsfriheten.¹⁶⁸

Att det här finns ett kritiskt moment visar också Konstitutionsutskottets betänkande som inför den fortsatta beredningen av frågan inom Jordbruksverket hävdar att förutom djurskyddsaspekter måste ”noga beaktas även vilka förpliktelser Europakonventionen och andra internationella konventioner ålägger oss”. Därvid ska också beaktas att Europakonventionen är svensk lag.¹⁶⁹

Den gällande rätten visar tydligt på en intressekonflikt där olika lagrum hamnar på kollisionskurs. I centrum hamnar rättskänslan byggd på värderingar och det praktiska livets behov. Det otvetydiga subjektiva elementet som vädjar till rättskänslan och vad som är det ”goda livet” blir avgörande. Går det att finna en samsyn vars

¹⁶⁵ Cameron, Iain (1998) *An Introduction to the European Convention on Human Rights*. Uppsala: Iustus förlag, s. 144.

¹⁶⁶ *Sveriges överenskommelser med främmande makt* (1975):1.

¹⁶⁷ Ögren (1994).

¹⁶⁸ Ögren (1994) s. 13.

¹⁶⁹ *Betänkande 1996/97:KU14. Fri- och rättigheter. Utskottets bedömning.*

innehåll är acceptabelt och vilket erkänner de olika aspekterna? Vad blir viktigast – kränkningen av människans rättigheter eller djurens liv?

Religionsfrihet som begränsning och måttstock

En röd tråd genom denna skrift har varit frågan om religionsfrihet utifrån exemplet religiöst motiverad slakt. Det faktum att det existerar betydelsefulla grupper i det svenska samhället som hävdar att slaktmetoder är en viktig religionsfrihetsfråga visar att konflikten existerar. Därmed måste den också bearbetas.

En uppenbar begränsning av religionsfriheten är att straffbara handlingar enligt Brottsbalken inte skyddas därför att de begåtts i religiösa sammanhang. I och med att det är straffbart att slakta djur utan föregående bedövning så är skäktning en kriminell handling. Det är viktigt här att påpeka att det till exempel från judiskt håll inte är aktuellt att bryta mot det lands lagar i vilket man är medborgare. Innebörden är samtidigt att grundläggande handlingar enligt judisk och traditionell muslimsk uppfattning kriminaliseras av det svenska samhället. Det är givetvis ett problem i ett mångreligiöst samhälle.

Hur förhåller det sig då med den som bryter lagen på grund av sitt samvete eller sin religions krav? Är detta en rättighet som under några förhållanden är förenliga med demokratiska grundprinciper? När dessa frågor ställs är det mot bakgrund av de skilda världsreligionernas långa och världsvida traditioner med föreskrifter till vägledning för människans liv.

Ett svar på frågan är att i vissa fall kommer den religiösa traditionen att få ge vika. Den absoluta religionsfriheten ställs mot andra grundläggande rättigheter och drar det korta strået. Om någon skulle hävda att kvinnlig omskärelse är en del av den religiösa tradition man bär med sig så vinner detta inget gehör utifrån samhällets värderingar. Om föräldrar av olika skäl vägrar medicinska ingrepp på sina barn tar principen om rätten till liv över. Exempelen skulle kunna vara flera och det finns inga enkla lösningar på var gränsdragningen går.

Den legitimitet som författning och lagstiftning vilar på måste enligt Jürgen Habermas bygga på ett frivilligt accepterande från medborgarnas sida, ett gemensamt åtagande, ett gemensamt synsätt på vad som är det "goda samhället".¹⁷⁰ Laglydnad hänger då samman med medborgarnas vilja att följa lagen och deras känsla av delaktighet. Problem uppkommer för den som önskar följa den demokratiska ordningen och respektera lagar och författningar samtidigt som det goda samhället upplevs kollidera med samvetets och/eller religionens röst. Om en eller flera tydligt definierade grupper i en minoritetssituation vilka lever i ett pluralistiskt samhälle entydigt upplever lagarna som ett hinder måste deras uppfattning och omdöme tas på allvar. "I jämlikhetens namn har varje individ i en demokrati rätt till lika hänsynstagande, rätt att erkännas som och respekteras som den myndiga människa hon är".¹⁷¹ Det som i samhällets och rättsstatens ögon blir betraktat som ett brott blir en konflikt mellan plikten att följa lag och att följa den rätt man menar härstammar från religionens lagsystem. Det innebär att det är en frågeställning som hör hemma inom demokratins ramar och som måste upprepas eftersom demokratins och religionsfrihetens möjligheter och gränser måste tydliggöras.

Att det svenska samhället tillsammans med företrädare för inblandade religioner hittar en lösning på slaktfrågan – ur djurskydds- och religionsfrihetsaspekt – är livsavgörande för den långsiktiga välfärden för fromma muslimer och judar. Liksom 1800-talets "främmande trosbekännare" i dag blivit ett med samhället så kommer dagens upplevda "främmande trosbekännare" att bli en integrerad del av samhället om både deras unika identitet och deras olikhet gentemot andra godtas.

¹⁷⁰ Habermas, Jürgen (1995) "Civil olydnad - den demokratiska rättsstatens grundbult" i *Ordfront Magasin* 4.

¹⁷¹ Hansson, Mats G. (1995) "Gud är stor! Bajen är bäst!" i *Ordfront Magasin* 4.

Författarpresentation

Göran Gunner, teologie doktor i religionshistoria, är högskolelektor vid Teologiska Högskolan, Stockholm och kursansvarig för utbildningen i "Mänskliga rättigheter och demokrati".

SOU och Ds som ingår i 1999 års nummerserie kan köpas från Fakta Info Direkt.
För remissutsändningar av SOU och Ds som ingår i 1999 års nummerserie svarar
Fakta Info Direkt på uppdrag av Regeringskansliets förvaltningsavdelning.

Beställningsadress: Fakta Info Direkt, Kundservice
Box 6440, 113 82 Stockholm
Tel: 587 671 00, Fax: 587 671 71
E-post: order@faktainfo.se

Omslagsbild: Bengt af Geijerstam/Bildhuset
Grafisk formgivning: Susan Nilsson, Jupiter
Elanders Gotab, Stockholm 1999

ISBN 91-7610-911-9
ISSN 0375-250X

